

Europejska Sieć Pamięć i Solidarność (European Network Remembrance and Solidarity – ENRS) jest międzynarodowym przedsięwzięciem, które ma na celu badanie, dokumentowanie oraz upowszechnianie wiedzy na temat dziejów Europy XX wieku i sposobów ich upamiętniania, ze szczególnym uwzględnieniem okresów dyktatur, wojen i społecznego sprzeciwu wobec zniewolenia. Członkami Sieci są: Polska, Niemcy, Węgry, Słowacja i Rumunia, a w jej gremiach doradczych zasiadają też przedstawiciele Albanii, Austrii, Czech, Gruzji i Łotwy. ENRS we współpracy z partnerami z całej Europy realizuje projekty edukacyjne i badawcze, organizuje konferencje, seminaria, warsztaty, kampanie informacyjne, jak również razem z wydawnictwem Routledge prowadzi serię wydawniczą pt. European Remembrance and Solidarity.

WIĘCEJ INFORMACJI NA TEMAT ENRS:
www.enrs.eu

Muzeum Historii Polski od 2006 roku prowadzi aktywną działalność wystawienniczą, naukową, edukacyjną i wydawniczą, prezentując najważniejsze wątki polskiej historii – państwa i narodu. Muzeum jest także aktywne w kształtowaniu międzynarodowego wizerunku Polski, aby jej dzieje i kultura były zrozumiałe i atrakcyjne dla cudzoziemców. Na terenie Cytadeli Warszawskiej trwa budowa siedziby Muzeum Historii Polski. Powierzchnia budynku MHP będzie miała ok. 44 tys. m kw. Wystawa stała zajmować będzie 7 tys. m kw. i stanie się największą ekspozycją historyczną w Polsce. W gmachu znajdzie się także przestrzeń wystaw czasowych (1,5 tys. m kw.), centrum edukacyjne i konferencyjne, auditorium, sala kinowo-teatralna, restauracje, magazyny i pracownie konserwatorskie.

WIĘCEJ INFORMACJI NA TEMAT MHP:
www.muzhp.pl

Ekspozycja, przygotowana przez Europejską Sieć Pamięć i Solidarność we współpracy z ponad 40 historykami z 18 krajów, opowiada historię narodzin nowego ładu w Europie po 1918 roku. Na wystawie zaprezentowanych zostało ponad 200 materiałów archiwalnych – fotografii, filmów i dokumentów, m.in. relacji świadków. Głównym celem wystawy jest przedstawienie następstw pierwszej wojny światowej oraz zapoczątkowanego w jej wyniku procesu głębokich przekształceń zachodzących zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej, nazwanej wówczas Nową Europą, oraz ich wpływu na dalsze losy całego kontynentu, w tym także na obecne stosunki międzynarodowe i współczesną politykę pamięci, różną w poszczególnych krajach. Wystawa ma formę biało-srebrnego pawilonu w kształcie sześcianu.

DOWIEDZ SIĘ WIĘCEJ O WYSTAWIE:
www.enrs.eu/afterthegreatwar

PO WIELKIEJ WOJNIE
NOWA EUROPA 1918–1923

**PO WIELKIEJ
WOJNIE**
NOWA EUROPA
1918–1923

Nikt dotychczas nie zdołał w pełni opowiedzieć niezwykle złożonych dziejów Europy, która wyrosła na gruzach pozostałych po Wielkiej Wojnie 1914–1918. Powstawaniu świata, w jakim obecnie żyjemy, towarzyszyły liczne przewroty, udokumentowane na naszej wystawie w bogatych materiałach wizualnych i pisemnych relacjach świadków.

prof. Jay Winter
CZŁONEK RADY NAUKOWEJ WYSTAWY

Wystawa przywołuje ważne wydarzenia sprzed stu lat, uświadamiając nam, dlaczego pozwalają one lepiej zrozumieć nie tylko okoliczności drugiej wojny światowej, lecz także zróżnicowany charakter współczesnej Europy Środkowo-Wschodniej.

prof. Barbara Kirshenblatt-Gimblett
KONSULTANTKA SCENARIUSZA WYSTAWY

Największym sukcesem autorów wystawy jest ukazanie skutków pierwszej wojny światowej we wszystkich sferach życia: materialnej, gospodarczej, mentalnej, politycznej, społecznej i kulturalnej, z architekturą i sztuką włącznie. Wielką zaletą projektu jest prezentacja historii całej Europy Środkowo-Wschodniej w ujęciu porównawczym, jakże rzadkim w omówieniach zjawisk zachodzących w tym regionie. Warto dyskutować o historii Polski i innych państw, uwzględniając taki szeroki kontekst.

prof. Andrzej Chwalba
CZŁONEK RADY NAUKOWEJ WYSTAWY

PO WIELKIEJ WOJNIE

NOWA EUROPA
1918–1923

Pamięci Tomasza Merty i Andrzeja Przewoźnika

WYDAWCY:

Instytut Europejskiej Sieci Pamięć i Solidarność
Zielna 37, 00-108 Warszawa
www.enrs.eu
office@enrs.eu

Muzeum Historii Polski w Warszawie
www.muzhp.pl
biuro@muzhp.pl

REDAKCJA NAUKOWA:

Dr Bartosz Dziewanowski-Stefańczyk

WSPÓŁPRACA:

Marek Dąbkowski, Joanna Orłoś-Supeł, Ewelina Pękała,
dr hab. Ewelina Szpak, Antoni Zakrzewski

KONSULTACJA NAUKOWA:

Prof. Jan Rydel

RECENZJA:

Prof. Michał Kopczyński

PROJEKT GRAFICZNY:

Anna Piwowar

REDAKCJA:

Mirosław Grabowski
Dr Maciej Jaworski

KOREKTA:

Anna Kaniewska

DRUK:

Drukarnia Akapit sp. z o.o.
ul. Węglowa 3, 20-481 Lublin

COPYRIGHT ©:

Instytut Europejskiej Sieci Pamięć i Solidarność
Warszawa 2020

ISBN: 978-83-65248-46-6

ISBN: 978-83-942078-8-5

PO WIELKIEJ WOJNIE

NOWA EUROPA
1918–1923

KATALOG WYSTAWY

ORGANIZATOR WYSTAWY „PO WIELKIEJ WOJNIE. NOWA EUROPA 1918–1923“:

Europejska Sieć Pamięć i Solidarność
European Network Remembrance and Solidarity (ENRS)

MIĘDZYNARODOWY ZESPÓŁ WYSTAWOWY:

Rafał Rogulski – Dyrektor Instytutu ENRS

KURATORZY I AUTORZY WYSTAWY:

Dr Bartosz Dziewanowski-Stefańczyk (ENRS)
Dr Robert Żurek

WSPÓŁAUTORZY:

Dr hab. Ewelina Szpak (ENRS)
Antoni Zakrzewski (ENRS)

ORAZ:

Dr Florin Abraham
Dr Rasa Balockaite
Dr Oksana Dudko
Toomas Hiio
Dr Aliaksei Lastouski
Prof. Diana Mishkova
Dr Burkhard Olschowsky
Dr Andi Pinari
Dr Aldis Purs
Dr Emilia Salvanou
Dr Tuomas Tepora
Dr Oldřich Tůma
Prof. Matthias Weber
Prof. Tobias Weger

REALIZACJA WYSTAWY – ZESPÓŁ INSTYTUTU ENRS, w szczególności:

Joanna Orłoś-Supeł
Małgorzata Feusette-Czyżewska
Iga Raczyńska
Karolina Dziełak
Dr Agnieszka Topolska
Dr Gábor Danyi
Beata Drzazga
Dr Annemarie Franke
Madeleine Hartmann
Jagna Jaworowska
Szymon Majcherowicz
Maria Naimska
Maria-Philippa Wieckowski

WSPÓŁPRACA:

Anikó Katona
Dr Zdenko Maršálek
Stefan Schubert
Ruta Valaityte

KOORDYNATORZY:

Marek Dąbkowski (ENRS)
marek.dabkowski@enrs.eu
Ewelina Pękala (ENRS)
ewelina.pekala@enrs.eu

RADA NAUKOWA WYSTAWY:

Prof. Andrzej Chwalba
Prof. Robert Gerwarth
Prof. Piotr Juskiewicz
Prof. Dušan Kováč
Prof. Jan Rydel
Prof. Marcela Sălăgean
Prof. Arnold Suppan
Prof. László Szarka
Prof. Jay M. Winter

KONSULTACJE:

Prof. Barbara Kirshenblatt-Gimblett
Prof. Andrzej Nowak

RADA NAUKOWA ENRS:

Prof. Attila Pók
Prof. Marie-Janine Calic
Prof. András Fejérdy
Prof. Peter Haslinger
Prof. Constantin Hlihor
Viliam Jablonický
Prof. Csaba Gy. Kiss (do czerwca 2019)
Prof. Róbert Letz
Prof. Andrzej Nowak
Prof. Dariusz Stola
Acad. Răzvan Theodorescu
Prof. Malkhaz Toria
Prof. Stefan Troebst (do marca 2019)
Dr Oldřich Tůma

ORGANIZATOR:

INSTYTUCJE FINANSUJĄCE ENRS:

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Minister of State
for Culture and the Media

MINISTRY
OF CULTURE
OF THE SLOVAK REPUBLIC

MINISTRY OF CULTURE

SFINANSOWANO PRZEZ:

niepodległa

POLSKA
STULECIE ODZYSKANIA
NIEPODLEGŁOŚCI

Sfinansowano ze środków Ministra Kultury
i Dziedzictwa Narodowego w ramach Programu Wieloletniego
NIEPODLEGŁA na lata 2017–2022

PARTNERZY:

EFG
european film gateway

PROJEKT GRAFICZNY I ARCHITEKTONICZNY WYSTAWY:

JAZ PLUS
ARCHITEKCI

MAPY:

SPIS TREŚCI

WSTĘP KOMITETU STERUJĄCEGO ENRS	9
WSTĘP DYREKTORA INSTYTUTU ENRS	11
WPROWADZENIE	15
EUROPA PRZED WOJNĄ	24
WIELKA WOJNA	38
REWOLUCJE	64
NOWE PAŃSTWA, NOWE DEMOKRACJE	76
TRAKTATY POKOJOWE: TWORZENIE NOWEJ EUROPY	98
WOJNY O NIEPODLEGŁOŚĆ I GRANICE	118
SPOŁECZNE KONSEKWENCJE WOJNY	130
GOSPODARCZE SKUTKI WOJNY I ODBUDOWA	142
WIELKA TRANSFORMACJA	154
WALKA O TOŻSAMOŚĆ	168
PAMIĘĆ ZWYCIĘSTWA I PAMIĘĆ PRZEGRANEJ	180
EROZJA NOWEJ EUROPY	194
RÓŻNORODNOŚĆ PAMIĘCI O LATACH 1918–1923	206
ZAKOŃCZENIE	220
ZDJĘCIA WYSTAWY	224
PRZYPISY	236

WSTĘP KOMITETU STERUJĄCEGO ENRS

Pierwsza wojna światowa była konfliktem na niespotykaną wcześniej skalę. Pod broń powołano ponad 73 miliony żołnierzy, z czego 9,5 miliona poległo na froncie, a 21 milionów zostało rannych; śmierć poniosło kilkanaście milionów cywilów, w większości na skutek chorób, głodu i zimna. Liczby te dają zaledwie ogólne pojęcie o drastycznych zmianach w tkance społecznej, jakie zaszły w czasie wojny i zaraz po niej.

W jakiej sytuacji znaleźli się Europejczycy w 1918 roku, gdy ucichły strzały na froncie zachodnim, a w Europie Środkowo-Wschodniej wciąż w wielu miejscach trwały walki?

Po raz pierwszy w historii, odpowiedzialność za kształtowanie sytuacji politycznej na kontynencie powierzono organizacji ponadnarodowej – Lidze Narodów. Był to swoisty sprawdzian możliwości i ograniczeń związanych ze współpracą między państwami. Zmiany granic wywoływały silne emocje – od euforii po rozgoryczenie – zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej. Z tych emocji zrodziły się później skrajnie różne uczucia: w jednych krajach przeważało poczucie dumy, w innych – krzywdy. Do dziś pamięć często w większym stopniu nas dzieli, niż łączy. Zrozumienie różnic w interpretacji przeszłości, którym poświęcona jest ta wystawa, stanowi niezbędny warunek do tego, by harmonijne współlistnienie wszystkich Europejczyków stało się możliwe.

Narracja wystawy „Po Wielkiej Wojnie. Nowa Europa 1918–1923” koncentruje się na krótkim, lecz ważnym dla przyszłości kontynentu okresie. W ciągu pięciu pierwszych lat powojennych upadły cztery imperia, wybuchały rewolucje i wojny o granice, narody doświadczały ekonomicznych i społecznych perturbacji, ale też powstawały nowe państwa. W efekcie uformowała się „Nowa Europa”. Autorzy wystawy poświęcili sporo miejsca narastającemu w owych latach zagrożeniu dla demokracji, jakim były rodzące się ruchy faszystowskie we Włoszech i w Niemczech.

Zaprezentowany na wystawie okres kojarzy się z jednej strony z dążeniami niepodległościowymi wielu narodów Europy Środkowo-Wschodniej, wspieranymi poprzez ustanowienie międzynarodowej struktury politycznej działającej na rzecz pokoju, z drugiej zaś – z rewizjonizmem i roszczeniami terytorialnymi prowadzącymi do konfliktów zbrojnych. Radykalnym zmianom politycznym towarzyszyły

nie mniej istotne zmiany kulturowe i społeczne: rozwój cywilizacyjny, urbanizacja, emancypacja kobiet czy nowe prądy w sztuce i architekturze.

Doświadczenia poszczególnych narodów były niekiedy skrajnie różne. Podczas gdy Czesi, Estończycy, Finowie, Łotysze, Litwini, Polacy czy Słowacy fetowali świeżo odzyskaną niepodległość i odbudowywali swoje suwerenne państwa, dla Węgrów, Niemców, Austriaków czy Bułgarów lata te oznaczały straty terytorialne, a co za tym idzie – poczucie klęski i upokorzenie.

Choć dążenia Ukraińców i Białorusinów do niepodległości zostały zahamowane, nie oznaczało to wygaśnięcia nadziei i aspiracji związanych z posiadaniem własnego państwa. Przez Rosję przetoczyła się rewolucja bolszewicka, która zmieniła niemal każdy aspekt życia obywateli, dając początek nowemu dyktatorskiemu państwu, które miało pochłonąć miliony ofiar. Mniejszości etniczne musiały stawić czoło nowej rzeczywistości państw narodowych, która pod wieloma względami miała okazać się dla nich trudniejsza od dawnego ładu.

Nie minęło wiele czasu, a różne grupy narodowościowe i siły polityczne zaczęły kwestionować postanowienia traktatu wersalskiego. Narastaniu niezadowolenia społecznego dodatkowo sprzyjał kryzys ekonomiczny, a konsekwencją tego było wyłonienie się różnych form władzy autorytarnej i totalitarnej. Twórcy wystawy stawiają więc pytania: Czy można było uniknąć tego, co miało nadejść? Jeśli tak, co należało zrobić inaczej? Czy możemy wskazać popełnione wówczas błędy? Jaką drogę przebyliśmy w ciągu stu lat? Które z dawnych kwestii pozostają aktualne do dziś?

Jako organizatorzy wystawy jesteśmy przekonani, że uczciwa synteza nie jest możliwa bez oddania głosu różnym stronom. Poprzez podkreślenie różnorodności narracji i związanych z nimi wrażliwości możemy zbliżyć się do prawdy o konkretnych wydarzeniach i motywach ludzi, którzy brali w nich udział. Tylko taki złożony obraz stanowić może właściwy punkt wyjścia do dialogu na temat tego, w jaki sposób ówczesne wydarzenia i decyzje wciąż wywierają wpływ na naszą rzeczywistość.

Dr Florin Abraham
Dr Réka Földváryné Kiss
Dr Ján Pálffy
Prof. Jan Rydel
Prof. Matthias Weber

WSTĘP DYREKTORA INSTYTUTU ENRS

Wystawa plenerowa pt. „Po Wielkiej Wojnie. Nowa Europa 1918–1923”, której towarzyszy niniejszy katalog, jest jednym z największych przedsięwzięć Europejskiej Sieci Pamięć i Solidarność. Zorganizowana w stulecie zakończenia pierwszej wojny światowej, została zaprezentowana w październiku 2018 roku w Pradze i do końca 2023 roku gościć będzie w różnych miastach europejskich. Jej celem jest ukazanie procesu powstawania nowego ładu politycznego i społecznego w Europie Środkowo-Wschodniej. Dla polskiego odbiorcy szczególnie istotne jest naświetlenie kontekstu międzynarodowego, w jakim po latach zaborów narodziła się niepodległa II Rzeczpospolita.

Zwiedzając wystawę, poznajemy konsekwencje jednego z kluczowych konfliktów zbrojnych w historii. Śledzimy okoliczności tworzenia się państw narodowych, przebieg Wielkiej Wojny oraz przyczyny rozpadu porządku wersalskiego w latach trzydziestych XX wieku. Narracja koncentruje się przede wszystkim na procesach społecznych, politycznych, gospodarczych i kulturowych, do jakich doszło w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923, czyli w okresie, kiedy rodził się tam nowy ład. Region ten, określony przez przyszłego prezydenta Czechosłowacji Tomáša Garrigue Masaryka jako „Nowa Europa”, obejmował rozległe terytorium graniczące z Niemcami i Rosją oraz Finlandią i Turcją. Autorzy wystawy, omawiając wpływ wydarzeń tego okresu na współczesność, sporo uwagi poświęcają także kwestii pamięci o Wielkiej Wojnie i jej następstwach. Zaproponowano rzadko spotykaną perspektywę porównawczą, pozwalającą ukazać, jak tamte wydarzenia pamiętane są przez konkretne społeczeństwa Europy Zachodniej oraz Środkowo-Wschodniej, zarówno te, które wygrały wojnę, jak i te, które ją przegrały. Po upływie ponad stu lat wciąż są to różne narracje.

Ekspozycja jest efektem wspólnej pracy ponad 40 uznanych historyków z 18 krajów. Obejmuje z górą 200 różnych elementów, takich jak archiwalne zdjęcia i filmy, interaktywne mapy czy infografiki. Główną narrację wzbogacają wspomnienia świadków przywoływanych wydarzeń, co pozwala ujrzeć jednostkowe losy na tle wielkiej historii, a zarazem pogłębia zaangażowanie emocjonalne w odbiór prezentowanych treści. Autorzy poświęcili wiele uwagi roli kobiet, mniejszościom narodowym, jak również różnorodnym formom upamiętniania Wielkiej Wojny przez poszczególne narody, wyrażającym ich stosunek do minionych wydarzeń. Wszystkie te zagadnienia składają się na wieloaspektowy, acz spójny, obraz „Nowej Europy”.

Nowy, a zarazem – jak się później okazało – kruchy ład polityczny był wynikiem Wielkiej Wojny, rewolucji, konferencji pokojowych, plebiscytów oraz walk granicznych.

Zmieniono większość granic i ustrój polityczny w wielu państwach, co wpłynęło na wszystkie sfery życia. Podczas gdy Czechom, Estończykom, Finom, Łotyszom, Litwinom, Polakom czy Słowakom – a na krótko także Białorusinom i Ukraińcom – udało się osiągnąć długo oczekiwane cele niepodległościowe, inne narody doświadczyły gorzkiej przegranej, rozpadu dotychczasowych państw, a czasem ogromnych, jak np. w przypadku Węgier, strat terytorialnych i społecznych. Chociaż druga wojna światowa przyćmiła pamięć o Wielkiej Wojnie i jej konsekwencjach, te ostatnie nadal wpływają na świadomość dzisiejszych mieszkańców Europy. Dlatego wiedza na temat tych wydarzeń wciąż stanowi warunek konieczny do zrozumienia otaczającej nas rzeczywistości. Dla współczesnych Polaków pamięć o tamtych latach jest jednym z fundamentów tożsamości i trwałym punktem odniesienia. Odzyskanie po wielu latach zaborów suwerennego, niepodległego państwa jest, co oczywiste, powodem do dumy, radości i świętowania. Ale pamięć o tamtych czasach bywa w Europie różna, a narracje są ze sobą sprzeczne. Dlatego na wystawie staraliśmy się uwidocznić te różnice, nie unikając przeciwstawnych głosów i zestawiając je w swoistym dialogu. Aby to osiągnąć, przedstawiliśmy historię Wielkiej Wojny i jej konsekwencje z perspektywy regionalnej, a dzięki współpracy z ekspertami z poszczególnych państw regionu i z innych części świata udało się, mam nadzieję, pokazać rozmaite interpretacje i zróżnicowanie pamięci. Wnosząc w ten sposób wkład w rozwój międzynarodowego dyskursu o historii opartego na szacunku wobec odmiennych doświadczeń i wrażliwości, staraliśmy się realizować misję Europejskiej Sieci Pamięć i Solidarność, współkształtowaną przez jej polskich ojców założycieli – śp. Andrzeja Przewoźnika i śp. Tomasza Mertę, których pamięci tom ten poświęcamy.

Na zakończenie chciałbym wyrazić wdzięczność międzynarodowemu zespołowi ponad 60 ekspertów zaangażowanych w projekt: kuratorom, współautorom, radom naukowym wystawy oraz ENRS, pracowni JAZ+Architekci, odpowiedzialnej za projekt i wykonanie ekspozycji, jak również całemu zespołowi ENRS. Przedsięwzięcie to zostało zrealizowane dzięki dotacji przyznanej przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach Wieloletniego Programu „Niepodległa”, a także wsparciu ze strony ministerstw odpowiedzialnych za kulturę w pozostałych krajach członkowskich Sieci: w Niemczech, na Węgrzech, Słowacji i w Rumunii – bardzo dziękuję za tę pomoc. Wyrazy wdzięczności kieruję też do naszych instytucji partnerskich, z którymi wspólnie pokazujemy wystawę w polskich miastach. W szczególności dziękuję dyr. Robertowi Kostro z Muzeum Historii Polski za dofinansowanie publikacji tego katalogu.

Rafał Rogulski

Dzieci bawiące się bezwartościowymi banknotami w okresie hiperinflacji w Niemczech, 1923

© World History Archive/Earl News

Polska aktorka i piosenkarka Zula Pogorzelska w swoim samochodzie, 1929

© Narodowe Archiwum Cyfrowe

WPROWADZENIE

Pierwsza wojna światowa (1914–1918) całkowicie zmieniła oblicze Europy Środkowo-Wschodniej. Na gruzach czterech imperiów wyrosło kilkanaście nowych państw. Prawie wszystkie granice zostały wytyczone na nowo, często w ogniu konfliktów zbrojnych, trwających do 1923 r. Powstała tzw. Nowa Europa, w której wyniszczone latami wojny stare i nowe państwa podjęły trud odbudowy i modernizacji. Podczas gdy jedne narody postrzegały wynik wojny jako ogromną tragedię, dla innych był on kulminacją wysiłków w walce o niepodległość. Dlatego też pamięć o tamtym okresie jest bardzo zróżnicowana w Europie, a konsekwencje wydarzeń sprzed stu lat są nadal widoczne. Aby zatem dobrze zrozumieć współczesność, powinniśmy się bliżej przyjrzeć ówczesnej sytuacji. Mamy nadzieję, że wystawa i katalog przygotowane przez Europejską Sieć Pamięć i Solidarność pozwolą zwiedzającym i czytelnikom dowiedzieć się więcej o zmianach, jakie dokonały się w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923, i w rezultacie przyczynią się do wzrostu wzajemnego zrozumienia wśród współczesnych Europejczyków.

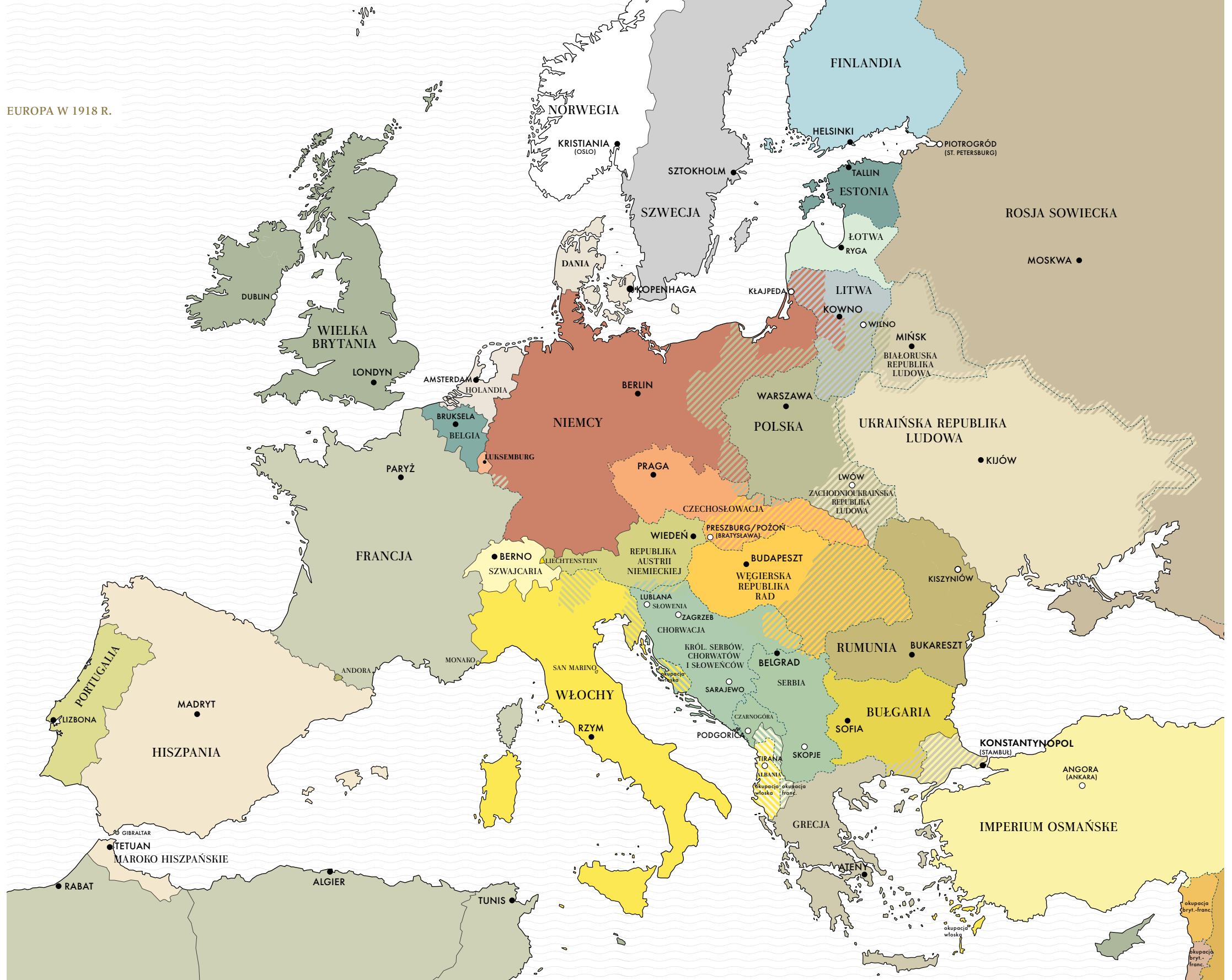
© Helsinki City Museum

Budynki spalone podczas wojny domowej w Finlandii, Helsinki, kwiecień 1918

EUROPA W 1914 R.

EUROPA W 1918 R.

EUROPA W 2018 R.

© Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-B2-2320-1 [P&P]

EUROPA PRZED WOJNĄ

Cesarz Austrii i król Węgier Franciszek Józef I
na ślubie Karola Franciszka Józefa
(późniejszego Karola I, cesarza Austrii)
oraz księżniczki Zyty Burbon-Parmeńskiej,
21 października 1911

Mapa polityczna Europy przed pierwszą wojną światową różniła się znacznie od obecnej, szczególnie w środkowo-wschodniej części kontynentu. Wielu państw, które istnieją tam dzisiaj, wówczas nie było. W regionie dominowały cztery potężne monarchie: Niemcy, Austro-Węgry, Rosja i Imperium Osmańskie. W XIX w. różne grupy etniczne i językowe zamieszkujące te imperia starały się wywalczyć dla siebie autonomię, a nawet niepodległość.

SYSTEM POLITYCZNY W EUROPIE

Przed wybuchem pierwszej wojny światowej większość europejskich państw stanowiły monarchie konstytucyjne. Silną władzę monarchów ograniczały konstytucje i parlamenty.

SOJUSZE PRZED PIERWSZĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ

- Trójprzymierze (1882)
- Trójporozumienie, zwane również Ententą (1907)
- Stolica państwa

SOJUSZE — STARCIE IMPERIÓW

Państwa europejskie rywalizowały ze sobą, m.in. zawierając przeciwko sobie sojusze. W 1882 r. powstało Trójprzymierze zawiązane przez Niemcy, Austro-Węgry i Włochy. W 1907 r. Francja, Rosja i Wielka Brytania utworzyły Trójporozumienie (Entente). W przededniu pierwszej wojny światowej oba sojusze były niemal równe pod względem siły militarnej.

PAŃSTWA WIELONARODOWE

Przed rokiem 1914 państwa Europy Środkowo-Wschodniej cechowała wieloetniczność. Ich ludność była zróżnicowana pod względem językowym, religijnym i kulturowym. Współistnienie grup o odmiennej tożsamości narodowej było źródłem napięć pomiędzy nimi a władzami państw i dominującymi grupami.

Dwujęzyczne szyldy sklepowe, Ryga, ok. 1900

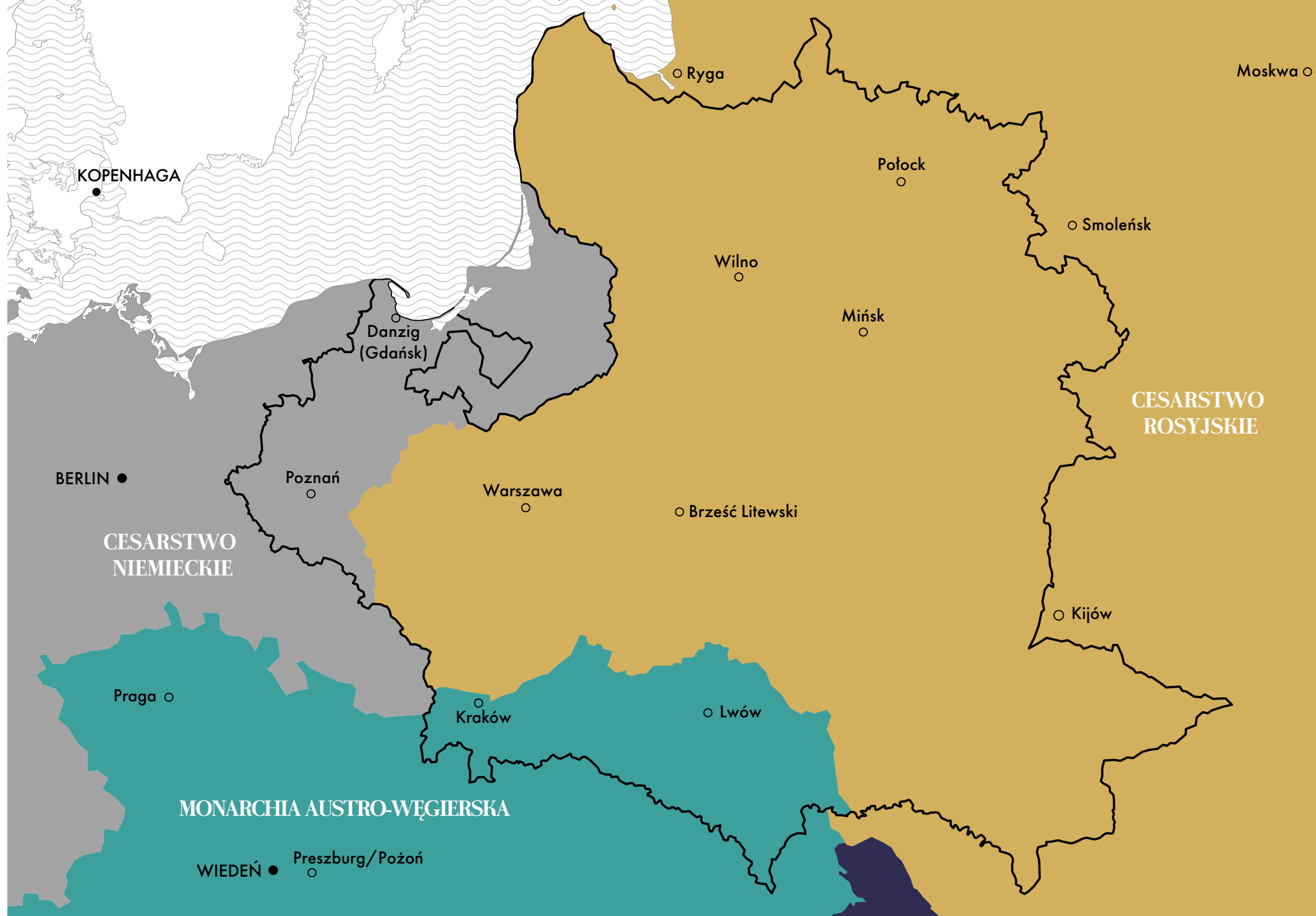
© Muzeum Narodowe w Krakowie/Muzeum Ksiąząt Czartoryskich

Jan Matejko, *Polonia*, 1864.

Obraz jest alegorią Polski zakuwanej w kajdany po upadku powstania styczniowego w 1863 r.

ROZBIORY RZECZYSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

W wyjątkowej sytuacji znalazła się Rzeczpospolita Obojga Narodów, która wskutek rozbiorów w latach 1772–1795 została podzielona między Prusy, Austrię i Rosję. Powstania i wszelkie inne próby odzyskania niepodległości były brutalnie tłumione, zwłaszcza przez Rosję. Państwo polskie mogło się odrodzić dopiero w wyniku konfliktu między zaborcami podczas pierwszej wojny światowej.

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW PODZIELONA
MIĘDZY TRZY IMPERIA, STAN PO 1871

— Granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów przed 1772

● Stolice państw

■ Monarchia Austro-Węgierska

■ Cesarstwo Rosyjskie

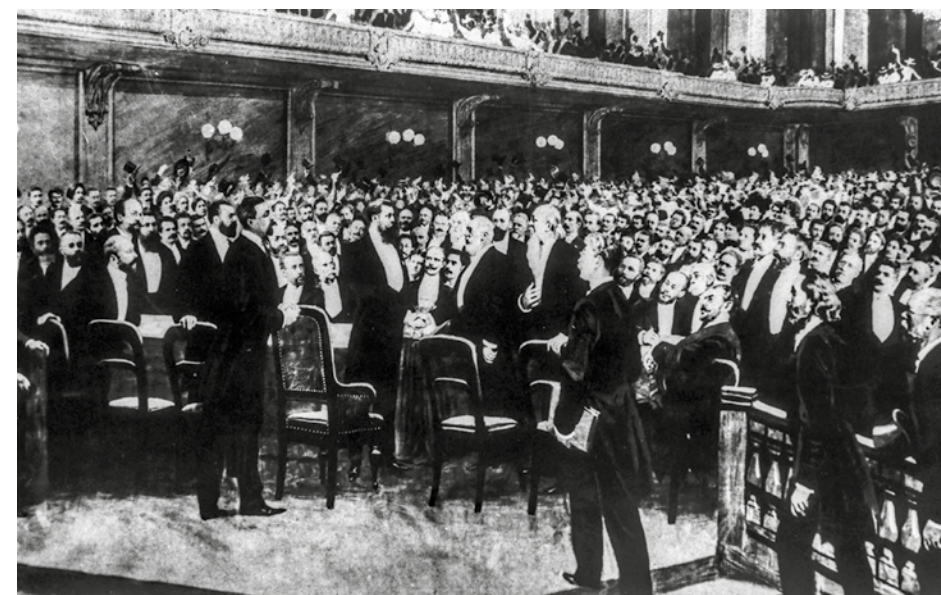
■ Cesarstwo Niemieckie

ODRODZENIE NARODOWE

W XIX w. tożsamość narodowa zyskiwała coraz większe znaczenie dla Europejczyków. Poszczególne grupy narodowościowe w wieloetnicznych imperiach Europy Środkowo-Wschodniej dążyły do poszerzenia swojej autonomii, a nawet do utworzenia własnych państw.

Idea jedności czesko-słowackiej była popierana przez czeskich i słowackich intelektualistów, którzy podkreślali kulturowe pokrewieństwo i tradycję wzajemnych relacji obu narodów. Plakat czesko-słowackiej wystawy etnograficznej w Pradze, 1895

Pierwszy Kongres Syjonistyczny został zwołany przez Theodora Herzla w Bazylei w 1897 r. Zgromadził on 197 delegatów żydowskich z całego świata, którzy sformułowali program ruchu syjonistycznego, zwany programem bazylejskim. Zadeklarowano w nim dążenie do stworzenia w Palestynie państwa dla narodu żydowskiego

Polskie dzieci z Wrześni, które w latach 1901–1902 protestowały przeciwko przymusowej germanizacji w szkole, gdzie zakazywano im odmawiania modlitwy w języku polskim

Sygnatariusze memorandum siedmiogrodzkiego, skierowanego w 1892 r. do cesarza Austrii i króla Węgier Franciszka Józefa I. Zawarto w nim postulat równych praw dla Rumunów oraz żądanie zakończenia ich dyskryminacji przez państwo węgierskie

FEDERACJA SŁOWIAN POŁUDNIOWYCH CZY WIELKA SERBIA?

Chorwaci i Słoweńcy wyznania katolickiego oraz prawosławni Serbowie wypracowali dwie wizje organizacji swoich nowych państw. Projekt południowosłowiański (jugoslawizm) postulował połączenie wszystkich południowosłowiańskich terytoriów w jedną federację, wolną od rządów Austro-Węgier. Idea Wielkiej Serbii zaś miała na celu zjednoczenie wszystkich Serbów w jednym państwie serbskim. Rywalizacja między obiema koncepcjami nie ustawała do początku XX w. Punktem spornym były zwłaszcza sprzeczne interesy Serbów i Chorwatów w kwestii przyszłego zwierzchnictwa nad Bośnią i Hercegowiną.

Bośniaczki w odświętnych strojach.
Pocztówka z Wystawy Światowej w Paryżu, 1900

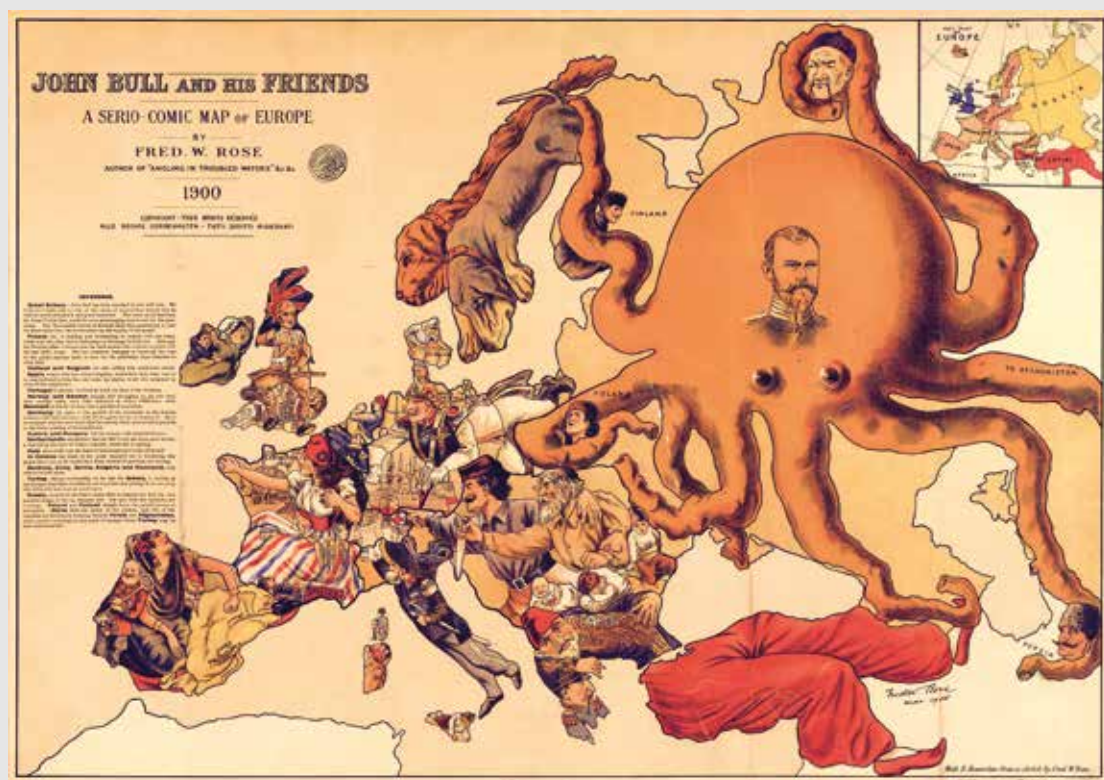
WOJNY BAŁKAŃSKIE

W latach 1912–1913 na Bałkanach toczyły się dwie wojny, w wyniku których Imperium Osmańskie straciło niemal wszystkie swoje terytoria w Europie. Po pierwszej z nich, zakończonej pokojem zawartym w maju 1913 r., Bułgaria, Serbia, Czarnogóra i Grecja zdobyły nowe ziemie, Albania zaś zaistniała jako państwo. Po drugiej wojnie, zakończonej podpisaniem pokoju w sierpniu 1913 r., Bułgaria utraciła większość podbitych wcześniej terytoriów. W rezultacie tych konfliktów setki tysięcy ludzi zostało zmuszonych do opuszczenia swoich domów; oficjalnie uznano ich za uchodźców.

GŁOS Z EPOKI

Niemiecki feldmarszałek Helmuth von Moltke na temat możliwej przyszłej wojny (1886):

Moi panowie, jeżeli wybuchnie wojna, która od dziesięciu lat wisi jak miecz Damoklesa nad naszymi głowami, nie da się przewidzieć czasu jej trwania i jej końca. To wielkie mocarstwa Europy uzbrojone jak nigdy dotąd wystąpią do walki między sobą. Żadnego z nich nie da się w jednej lub dwóch kampaniach tak zmiażdżyć, żeby uznało się za pokonane i musiało zawrzeć pokój na twardych warunkach i nie miało ponowić walki, choćby dopiero po roku. Moi panowie, to może być wojna siedmioletnia, może być trzydziestoletnia. I biada temu, kto wywoła europejski pożar, kto jako pierwszy wciśnie lont do beczki prochu.¹

Satyryczna mapa Europy, obrazująca konflikty interesów na kontynencie, F. W. Rose, ok. 1900

WIELKA WOJNA

28 czerwca 1914 r. następca tronu Austro-Węgier, arcyksiążę Franciszek Ferdynand, wraz z żoną odwiedzał Sarajewo, stolicę Bośni i Hercegowiny, która była wówczas częścią cesarstwa. Tego samego dnia oboje zostali zastrzeleni przez Gavrilo Principa, członka wspieranej przez Serbię tajnej bośniackiej organizacji walczącej o włączenie Bośni i Hercegowiny do Serbii. Zamach stał się pretekstem do wybuchu konfliktu zbrojnego między mocarstwami centralnymi (Niemcy, Austro-Węgry, Bułgaria i Imperium Osmańskie) a Ententą, który przerodził się w wojnę światową.

Francuscy żołnierze
podczas bitwy
pod Verdun, 1916

POCZĄTEK WOJNY ŚWIATOWEJ

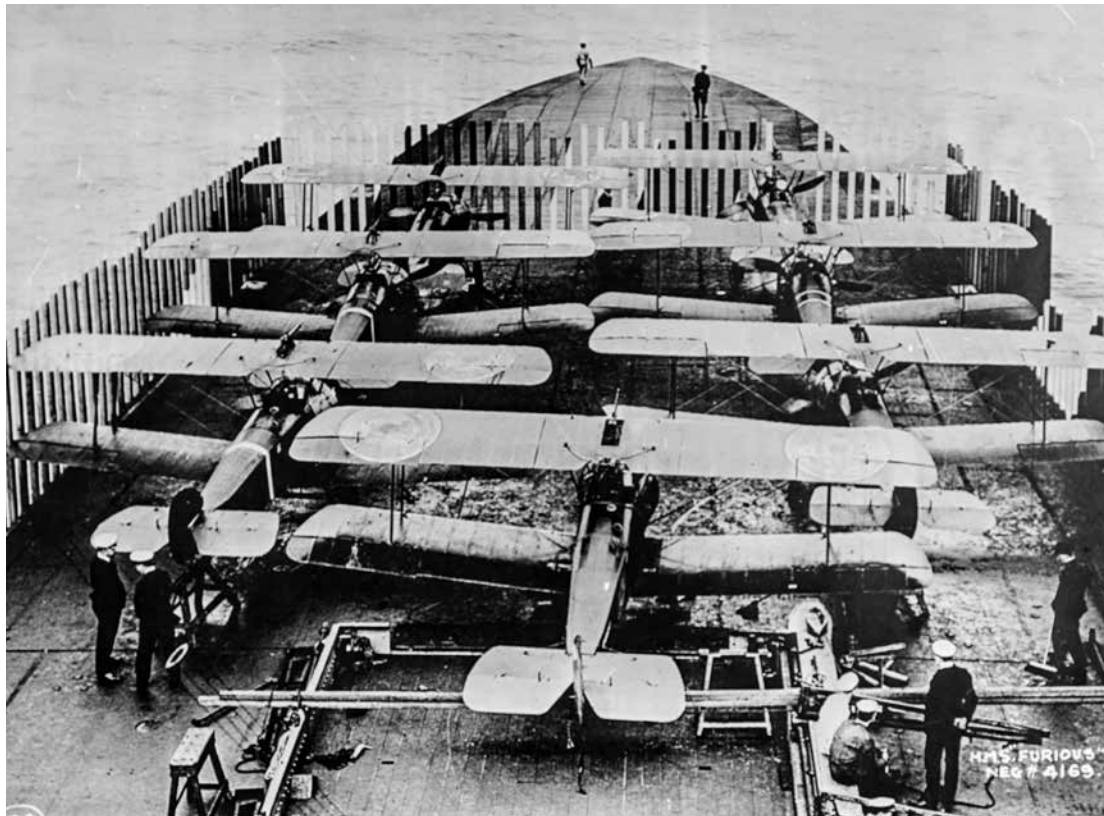
W miesiąc po zamachu w Sarajewie Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii (28 lipca 1914 r.), Niemcy z kolei – Rosji i Francji, Wielka Brytania – Niemcom, Austro-Węgry – Rosji, natomiast Wielka Brytania i Francja – Austro-Węgrom. W konflikt zostali wciągnięci sojusznicy zwaśnionych mocarstw. W czasie całej wojny ponad 70 mln żołnierzy z niemal wszystkich kontynentów stanęło do walki przeciwko sobie.

Mundur arcyksięcia Franciszka Ferdynanda
ze śladami krwi po zamachu

NOWOCZESNA WOJNA

Broń, którą posługiwano się na frontach Wielkiej Wojny, była jak na owe czasy zaawansowana technologicznie. Po raz pierwszy w historii użyto na wielką skalę nowoczesnej artylerii, czołgów, samolotów, okrętów podwodnych i gazów bojowych. Ogromne straty powodował jednak głównie ostrzał artylerii i karabinów maszynowych. W walkach życie straciło prawie 10 mln żołnierzy.

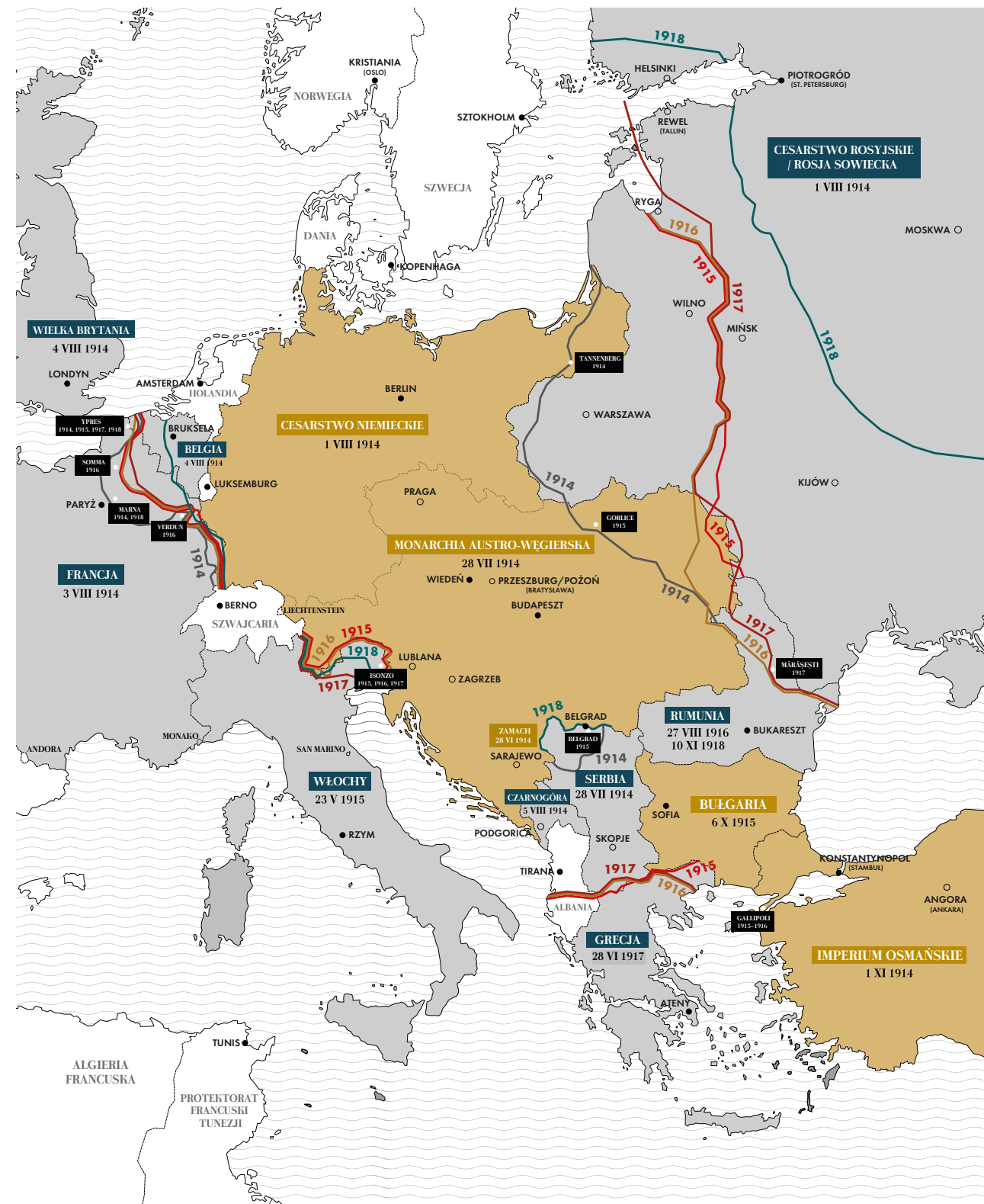

Załadunek samolotów na pokład brytyjskiego lotniskowca HMS Furious, 1918

LINIE FRONTU I MIEJSCA GŁÓWNYCH BITEW, 1914–1918

	Państwa Ententy		1914		Warszawa		Stolice państw
	Państwa centralne		1915		BELGIA		Data przystąpienia do wojny
	Państwa neutralne		1916				Granice państw w 1914 r.
	BELGRAD 1915		1917				
			1918				

© Photo Archives, Naval History and Heritage Command

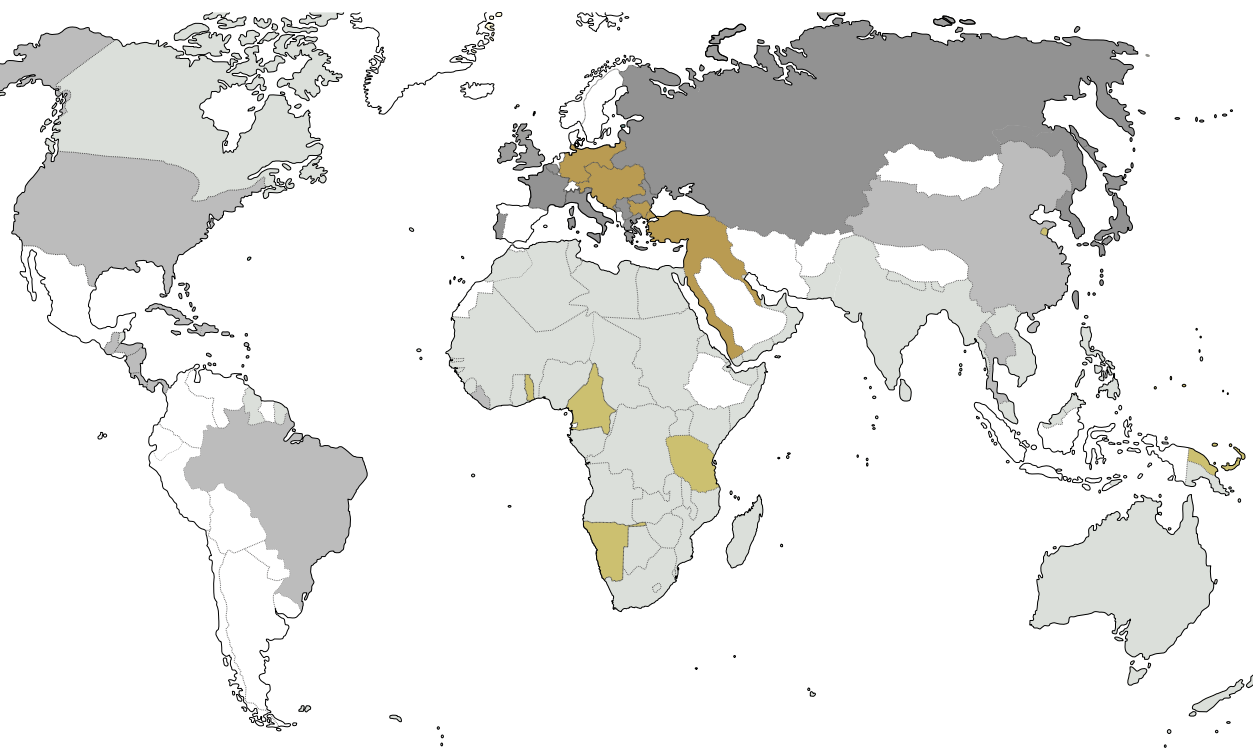
Ciężka artyleria (Mörser 305 mm) w pobliżu Brzeżan na Ukrainie. Takie haubice oblężnicze, wyprodukowane przez zakłady Škoda w Pilźnie, były używane przez armię austro-węgierską, 1916

@ Wikipedia

GLOBALNY ZASIĘG PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

- Państwa centralne (bez Włoch)
- Kolonie niemieckie
- Państwa neutralne
- Państwa Ententy
- Sojusznicy państw Ententy
- Dominia i kolonie państw Ententy

WOJNA POZYCYJNA NA FRONCIE ZACHODNIM

Na Zachodzie siły niemieckie najpierw opanowały neutralną Belgię i północno-wschodnią Francję, ale nie były w stanie zająć Paryża. Do końca działań wojennych przebieg frontu zachodniego zmienił się tylko nieznacznie. Podczas zacieklej wojny pozycyjnej miliony żołnierzy w okopach poniosły ciężkie straty, nie mogąc przełamać oporu przeciwnika.

Ranny amerykański żołnierz opatrywany przez kolegę,
Francja, wrzesień 1918

WOJNA NA FRONCIE WSCHODNIM

W porównaniu z sytuacją na froncie zachodnim linia frontu wschodniego przesuwała się w znacznie większym stopniu, jednak i tu straty były ogromne. Przedstawiciele narodów i grup etnicznych żyjący w krajach tego regionu znaleźli się w szczególnie trudnej sytuacji, nierzadko bowiem Polacy, Ukraińcy, Rumuni czy Serbowie musieli stawać do walki przeciw rodakom służącym we wrogiej armii.

Niemieccy żołnierze w okopach nad Wisłą celują z karabinów maszynowych w kierunku wojsk rosyjskich, 1914/1915

© Associated Press/East News

FRONT WŁOSKI

Włochy, pomimo sojuszu z Niemcami i Austro-Węgrami, odmówiły w 1914 r. przystąpienia do wojny po stronie Trójprzymierza, za to w maju 1915 r. zaangażowały się zbrojnie po stronie Ententy. Znaczna część frontu włoskiego przebiegała przez trudne górskie tereny. Najważniejsze bitwy stoczono w dolinie rzeki Isonzo (słoweń. Socza).

Atak wojsk włoskich w górach, 1915

© Fototeca Gilardi/Getty Images

GŁOSY Z EPOKI

Polski legionista, walczący na froncie wschodnim:

Moskale [...] rozpoczęli straszny ogień ze wszystkich dział [...]. Cała góra zamieniła się [w] kupę gruzów i chmurę dymu, w której błyskały pękające szrapnele i granaty, ryjące głębokie doły, wyrzucając przytem wysokie fontanny błota i członki ludzkie. Dochodząca rezerwa topniała w tym ogniu jak śnieg na wiosnę.²

Francuski żołnierz o życiu w okopach pod Verdun:

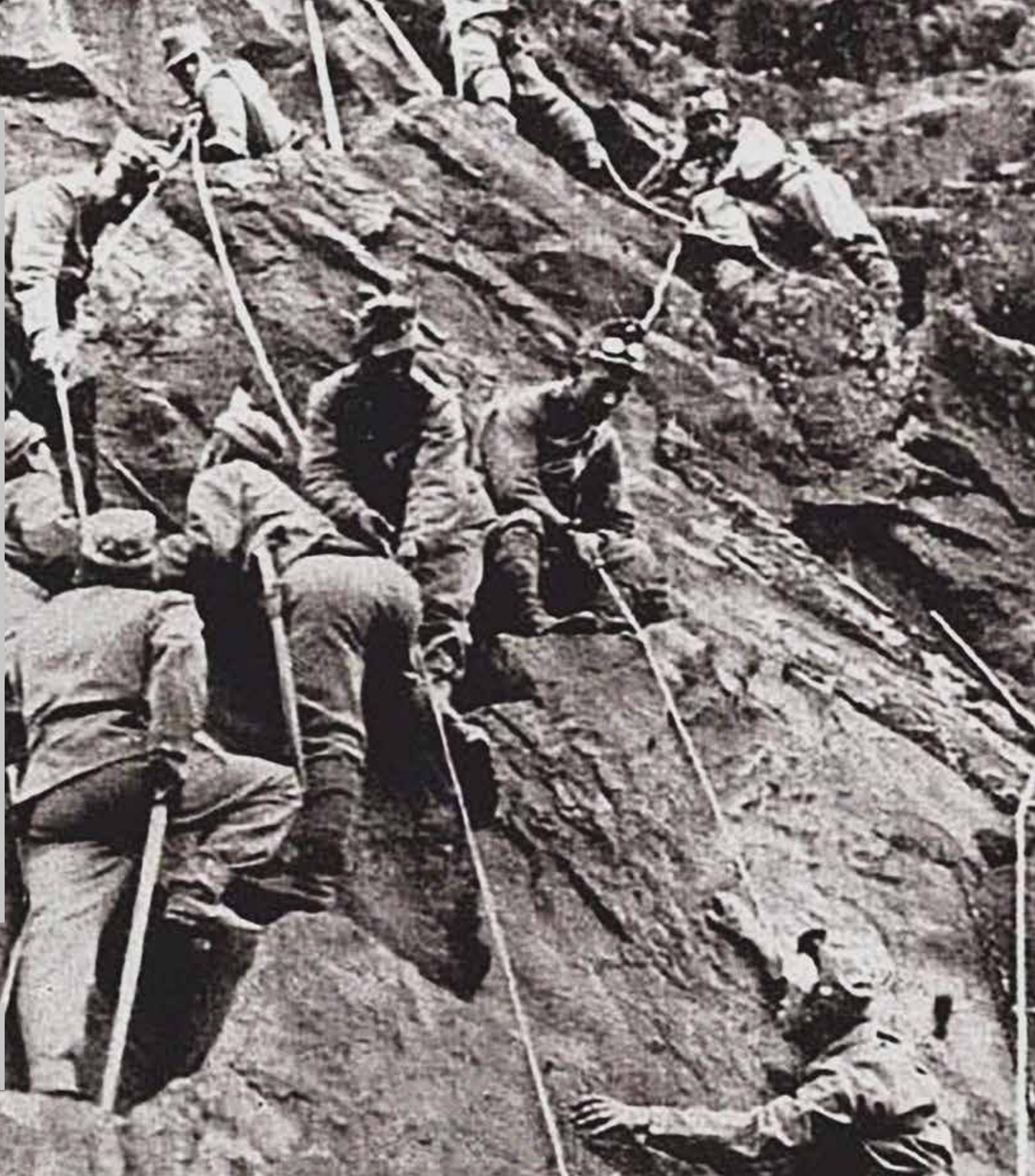
Konie i muły pogrzebane. Cuchnące błoto czasami sięga do kostek, wydzielając straszliwy smród i ciężkie opary. Kto nie widział rannych wydających z siebie okrzyk śmierci, pozbawionych pomocy, pijących własny mocz dla zaspokojenia pragnienia, [...] nie widział wojny.³

Ivan Turel, słoweński żołnierz w armii austro-węgierskiej, opowiadający o walkach w Alpach Julijskich w Słowenii:

Najciężej było na górze Rombon, w okopach na szczycie. Często schodziliśmy na linach po urwistych zboczach tuż pod wierzchołkiem. Pewnego razu piorun zabił sześciu żołnierzy na szczycie. Baliśmy się błyskawic i często ostrzegaliśmy naszych oficerów przed niebezpieczeństwem. Spędziliśmy wiele dni w okopach, gdzie spaliśmy i jedliśmy. Jedzenie było rzadkością. Najczęściej jedliśmy konserwy. Żeby zdobyć wodę, topiliśmy śnieg.⁴

Żołnierze oddziałów austro-węgierskich
wspinający się podczas walk w górach, 1915

© Wikipedia

FRONT BAŁKAŃSKI

Austro-Węgry zaatakowały Serbię w 1914 r. Broniąca się armia serbska początkowo odnosiła sukcesy, ale ostatecznie została pokonana przez siły niemieckie, austro-węgierskie i bułgarskie. W 1916 r. Serbowie wycofali się do Grecji, która w następnym roku również przystąpiła do wojny. Pomimo wsparcia ze strony aliantów Serbia i połowa Rumunii (biorącej udział w wojnie od 1916 r.) okupowane były przez państwa centralne do października 1918 r.

© Hulton Archive/Getty Images

ZBRODNIĘ PRZECIWKO LUDNOŚCI CYWILNEJ

Zniszczenie wielu miast i wiosek podczas działań wojennych przysporzyło ogromnych cierpień ludności cywilnej. Cywile stawali się celem zwłaszcza dla państw centralnych, które prowadziły operacje militarne na terytoriach wroga. Jednocześnie aliancka blokada morska spowodowała braki w żywności i ostatecznie doprowadziła do śmierci głodowej tysięcy mieszkańców Niemiec i Austro-Węgier.

© Everett Collection/East News

Egzekucja cywilów dokonana przez wojska austro-węgierskie w Serbii w czasie pierwszej wojny światowej

Serbscy artylerzyści podczas walk na froncie bałkańskim, ok. 1915

Uchodźcy z okupowanych
przez Niemców ziem polskich, 1915

© Haeckel collection/ullstein bild via Getty Images

LUDOBÓJSTWO ORMIAN

Ochrona narodu przed jego domniemanymi wrogami wewnętrznymi stanowiła w czasie wojny pretekst do wielu zbrodni przeciwko lokalnej ludności, w tym do pierwszego w XX w. ludobójstwa, dokonanego przez Imperium Osmańskie na Ormianach w latach 1915–1917. Śmierć poniosło wówczas ponad milion Ormian. W różnych państwach stosuje się odmienne nazewnictwo tego wydarzenia.

Osmańskie wojsko i siły paramilitarne dokonały rzezi ogromnej liczby Ormian. Zdjęcie wykonane przez Armina T. Wegnera, niemieckiego żołnierza i lekarza, który był naocznym świadkiem ludobójstwa w 1915

CHWILOWY POKÓJ NA WSCHODZIE

Podpisanie traktatu pokojowego przez państwa centralne i Rosję sowiecką, Brześć Litewski, marzec 1918

Po rewolucji październikowej w 1917 r. nowe władze komunistyczne (bolszewickie) chciały wycofać Rosję z wojny. Niemcy jednak uzależniły zawarcie pokoju od bardzo poważnych ustępstw ze strony przeciwnika. Ostatecznie państwa centralne podpisały w Brześciu Litewskim dwa traktaty pokojowe: w lutym 1918 r. z Ukrainą, a w następnym miesiącu z sowiecką Rosją, co formalnie kończyło wojnę na froncie wschodnim. Rosja utraciła rozległe terytoria zachodnie, zamieszkane głównie przez ludność nierosyjską. W listopadzie 1918 r., po upadku Cesarstwa Niemieckiego, Rosja sowiecka uznała postanowienia marcowego traktatu za nieważne.

TRAKTAT W BUKARESZCIE

Po przystąpieniu do wojny w 1916 r. Rumunia ponosiła ciężkie straty, a po zawarciu przez Rosję traktatu brzeskiego władze rumuńskie zostały zmuszone do kapitulacji. Państwa centralne postawiły Rumunii surowe warunki. Niemcy miały kontrolować wydobycie ropy naftowej w tym kraju przez 90 lat, sama Rumunia zaś miała utracić znaczną część terytorium, zyskując jednak Besarabię. Zapisy traktatów pokojowych – brzeskiego z marca 1918 r. oraz bukareszteńskiego z maja 1918 r. – pokazują, jak mogłaby wyglądać Europa, gdyby zwycięstwo odniosły państwa centralne.

Francuska karykatura przedstawiająca bezwzględność państw centralnych, narzucających Rumunii niekorzystne warunki pokojowe w 1918

Ormiański uchodźcy czekający
na plaży, prawdopodobnie
w Zatoce Antiocheńskiej, 1915

KONIEC WOJNY NA ZACHODZIE

W kwietniu 1917 r., po decyzji Niemiec o rozpoczęciu nieograniczonej walki podwodnej, do wojny po stronie Ententy przystąpiły Stany Zjednoczone. Amerykańskie zaangażowanie militarne pogorszyło sytuację państw centralnych, wyczerpanych przedłużającą się wojną. Ostatecznie jesienią 1918 r. poprosiły one o zawieszenie broni.

© Interim Archives/Getty Images

Oddziały amerykańskie na pokładzie okrętu transportującego je na front we Francji, 1917

© AP/East News

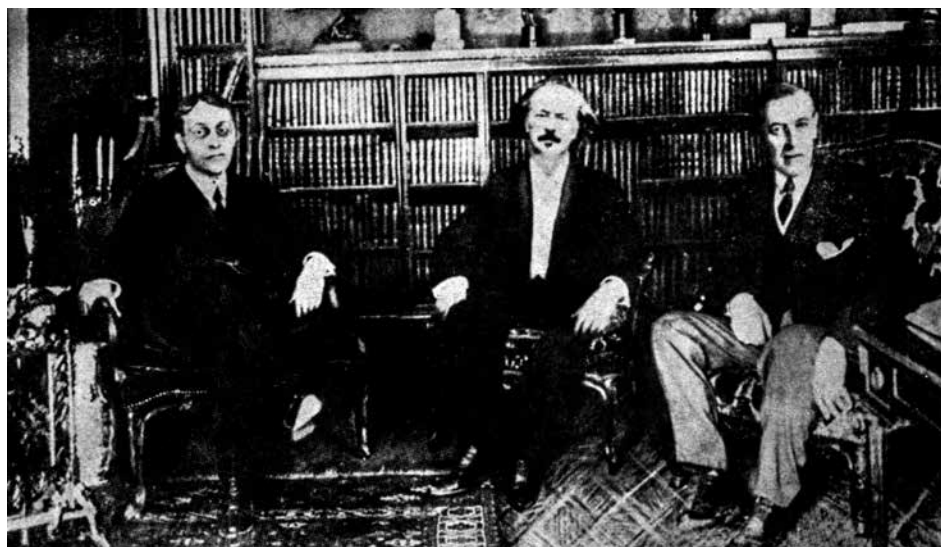
Wagon kolejowy, w którym 11 listopada 1918 r. niemiecka delegacja podpisała rozejm, lasek Compiègne pod Paryżem

14 PUNKTÓW WILSONA

8 stycznia 1918 r. prezydent USA Woodrow Wilson przedstawił Kongresowi plan pokojowy, nazwany czternastoma punktami, w którym nakreślił koncepcję powojennego porządku światowego. Wśród propozycji znalazły się: zakończenie wojny na drodze dyplomatycznej, międzynarodowe rozbrojenie, powołanie organizacji międzynarodowej pod nazwą Liga Narodów, wycofanie się państw centralnych z okupowanych terytoriów, utworzenie państwa polskiego, zapewnienie możliwości autonomicznego rozwoju narodom Austro-Węgier oraz wyznaczenie nowych granic oparte na zasadzie samostanowienia narodów.

Strona tytułowa nowojorskiej gazety „The Evening World”. Z prawej strony wydrukowano wszystkie 14 punktów prezydenta Wilsona, 8 stycznia 1918 r.

Sławnny pianista, dyplomata i przyszły premier RP Ignacy Jan Paderewski, który przed wojną i podczas niej zabiegał na świecie o poparcie dla idei niepodległości Polski, w rozmowie z prezydentem USA Woodrowem Wilsonem, Paryż, 1919

POWSTAWANIE PAŃSTW W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Kiedy państwa centralne zajęły wschodnie obszary Europy, zamieszkujący je Białorusini, Estończycy, Finowie, Łotysze, Litwini, Polacy i Ukraińcy podjęli działania na rzecz utworzenia własnych państw. Ich ambicje były wspierane przez Niemcy, które miały nadzieję na zbudowanie strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej (idea Mitteleuropy). Narody te jednak dążyły do pełnej niepodległości i nie podzielały niemieckiej wizji.

Książka *Mitteleuropa* Friedricha Naumanna, opublikowana w 1915 r. (na zdjęciu francuskie wydanie z 1917 r.)

Barykada na ulicy w Berlinie, styczeń 1919

© Verlag J. J. Weber in Leipzig/Illustrierte Zeitung

REWOLUCJE

Zubożenie społeczeństwa w wyniku wojny, idące w parze z utratą autorytetu przez władze pokonanych państw, doprowadziło do serii rewolucji. Niektóre z nich inspirowała ideologia komunizmu. Choć zamieszki i strajki wybuchały w całej Europie, do najbardziej gwałtownych i dalekosiężnych w skutkach doszło w jej środkowo-wschodniej części. Rewolucje, wraz z trwającymi równoległe wojnami domowymi i walkami o granice, jeszcze długo po oficjalnym zakończeniu wojny naznaczały ten region Europy przemocą i zniszczeniem, cierpieniem i głodem. Swoistą rewolucję stanowiło także uzyskiwanie niepodległości lub wprowadzanie demokratycznych zmian.

PRZYCZYNY NIEPOKOJÓW SPOŁECZNYCH

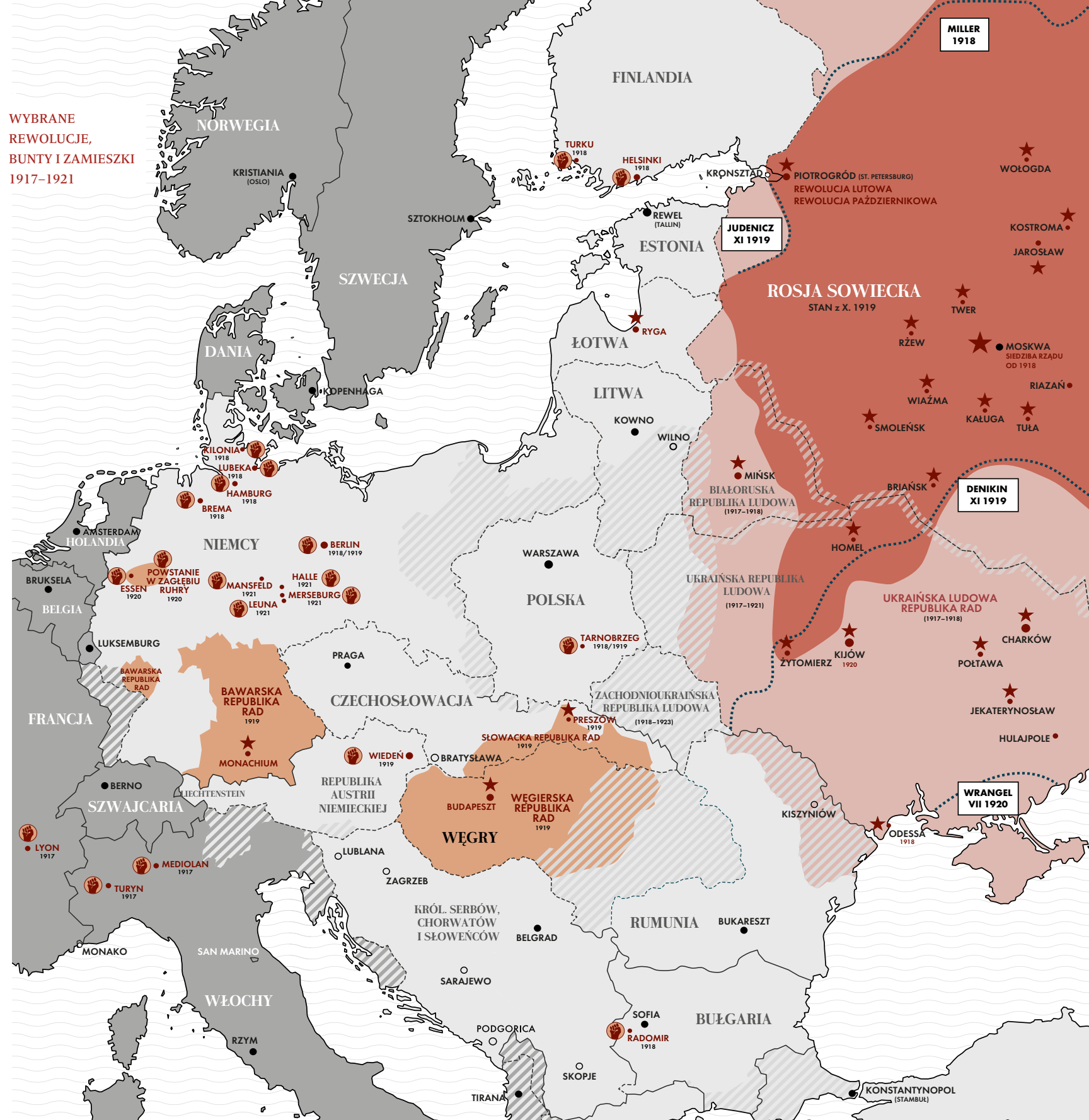
Kłęski militarne i ogromna liczba ofiar, a także pogorszenie warunków życia, głód, epidemie i doświadczenie ekstremalnej przemocy – wszystko to wywoływało wśród ludności cywilnej oraz żołnierzy powszechny niepokój. Skutkowało on oczekiwaniem głębokich zmian i rosnącym poparciem dla ruchów ekstremistycznych, zarówno lewicowych, jak i prawicowych. W całej Europie Środkowo-Wschodniej zaowocowało to strajkami, zamieszkami, zamachami, rewolucjami i kontrrewolucjami. Te gwałtowne konflikty były wyrazem poszukiwania nowego porządku politycznego, społecznego i gospodarczego.

REWOLUCJE W ROSJI

W marcu 1917 r. wybuchła w Rosji rewolucja, w wyniku której car Mikołaj II został zmuszony do abdykacji. Obalenie cara nie rozwiązało problemów wewnętrznych, ponieważ rząd tymczasowy kontynuował wojnę i nie poprawił warunków życia w kraju. Ponadto Niemcy umożliwiły powrót Włodzimierza Lenina do Rosji, mając nadzieję, że to jeszcze bardziej zdestabilizuje tamtejszą sytuację. W listopadzie 1917 r. druga rewolucja wyniosła do władzy bolszewików, którzy w lipcu 1918 r. zamordowali cara wraz z całą rodziną. Na czele nowego rządu stanął Lenin. Rozpoczęła się krwawa wojna domowa, a nowy reżim wprowadził terror jako narzędzie walki ze swoimi oponentami. Polityka tzw. komunizmu wojennego, m.in. ograniczająca własność prywatną, doprowadziła do poważnych braków żywności i ogromnego głodu. Wybuchyły powstania i bunty przeciw nowej władzy. W latach 1918–1921 w Rosji zmarło ok. 10,5 mln osób.

- Granice państwowe w 1918
- - - Granice powstających państw (1918)
- ★ Ośrodki władzy komunistów
- 👊 HALLE 1921 Strajki i bunty
- WARSZAWA Stolica państwa
- Obszary pod rządami komunistów
- Obszary kontrolowane przez bolszewików w październiku 1919
- Obszary pod rządami bolszewików w marcu 1921
- ⋯ Maksymalny zasięg armii białych
- ▨ Terytoria sporne
- ☐ WRANGEL VII 1920 Dowództwa sił białych
- Nowa Europa

WYBRANE REWOLUCJE, BUNTY I ZAMIESZKI 1917–1921

ROZSZERZANIE SIĘ REWOLUCJI BOLSZEWICKIEJ

Komuniści próbowali przenieść rewolucję z Rosji do Europy Środkowo-Wschodniej oraz Zachodniej. Doprowadziło to do konfliktów zbrojnych z nowo utworzonymi państwami. W Finlandii wybuchła wojna domowa, w której antykomunistów wspomagały niemieckie oddziały paramilitarne. W powstających państwach bałtyckich ochotnicze formacje pokonały miejscowych komunistów wspieranych przez uzbrojonych rewolucjonistów rosyjskich. Między Rosją sowiecką a odrodzoną Polską wybuchła zacięta wojna, zakończona zwycięstwem Polski. Inne kraje – takie jak Ukraina, Gruzja, Armenia i Azerbejdżan – nie zdołały jednak obronić swojej niepodległości i zostały wcielone do Związku Sowieckiego.

Bolszewik, obraz Borysa Kustodijewa, 1920

Marynarze rewolucyjni demonstrują w Piotrogradzie (Sankt Petersburgu), 1917

REWOLUCJA W NIEMCZECH

W początkach listopada 1918 r. wojna, brak żywności i niezadowolenie wśród żołnierzy i cywilów w Niemczech zaowocowały upadkiem autorytetu władzy i w konsekwencji doprowadziły do rewolucji demokratycznej. W Berlinie i wielu innych miejscach władzę przejęły kontrolowane głównie przez socjaldemokratów rady żołnierzy i robotników. W Monachium (Bawaria) w 1919 r. powstała republika komunistyczna. Jednak pravicowi socjaldemokraci, wspierani przez siły konserwatystów i paramilitarne oddziały zdemobilizowanych żołnierzy, wystąpili przeciwko komunistom i ich pokonali. Walki zbrojne pochłonęły ok. dwóch tysięcy istnień ludzkich.

Żołnierze rady robotniczo-żołnierskiej przed Zamkiem Berlińskim, Niemcy, 1918/1919

REWOLUCJA NA WĘGRZECH

Na Węgrzech nowy rząd koalicyjny przedstawił w październiku 1918 r. program demokratycznych reform, który jednak z powodu poważnego kryzysu gospodarczego, politycznego i militarnego został odrzucony przez socjalistów i komunistów w marcu 1919 r. Ogłoszono wprowadzenie dyktatury proletariatu oraz powstanie Węgierskiej Republiki Rad pod kierownictwem Béli Kuna. Rozpoczęła się nacjonalizacja zakładów przemysłowych i banków, zapoczątkowano reformę rolną. Wszystkim tym działaniom towarzyszył krwawy terror. W kwietniu doszło do interwencji wojsk rumuńskich i czechosłowackich, a pod koniec lipca 1919 r. Węgierska Republika Rad została obalona. Nowy rząd rozpoczął kampanię krwawego „białego terrorku” wymierzoną w osoby związane z reżimem komunistycznym.

„Czerwonego parlamentu! Głosujcie na socjaldemokratów”. Plakat Mihály Biró z czasów Węgierskiej Republiki Rad, 1919

GŁOS Z EPOKI

Siiri, 17-letnia uczennica liceum, była świadkiem decydującej bitwy o Tampere na początku kwietnia 1918 r.:

Widziałam okropne sceny. Całe domy zostały spalone na popiół, pozostały jedynie czarne ruiny. Na ulicach leżały ciała czerwonych żołnierzy, konie i krowy. Ciała białych żołnierzy zostały zabrane. Okna były powybijane, a ulice brudne i pełne krwi. Zwęglone zwłoki i spalone przedmioty leżały w ruinach.⁵

© Museokeskus Vapriikki

Zwłoki na ulicach po bitwie o Tampere, Finlandia, marzec–kwiecień 1918

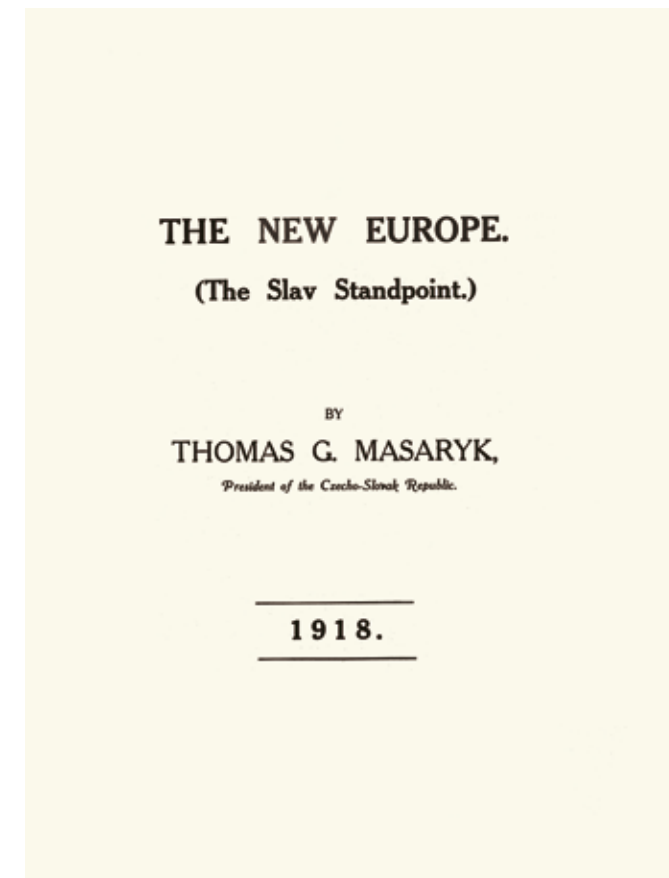
NOWE PAŃSTWA, NOWE DEMOKRACJE

W ostatnim roku pierwszej wojny światowej wielonarodowe mocarstwa – Rosja, Imperium Osmańskie i Austro-Węgry – zaczęły się rozpadać. Zamieszkujące je narody jednoczyły się i ustanawiały własne, suwerenne władze. Około 1918 r. wytyczono wiele nowych granic, głównie w Europie Środkowo-Wschodniej. Jedynym państwem utworzonym w Europie Zachodniej była wówczas Irlandia. Powstanie nowych państw okazało się szczególnie trwałą konsekwencją pierwszej wojny światowej. Niemal wszystkie istnieją do dziś.

Oddziały czechosłowackiej armii towarzyszą
prezydentowi Tomášowi Garrigue Masarykowi,
Praga, grudzień 1918

NOWA EUROPA

W 1918 r. Tomáš Garrigue Masaryk, pierwszy prezydent Czechosłowacji, wydał książkę zatytułowaną *Nowa Europa*. Tak właśnie nazwał obszar państw narodowych, wyznaczony granicami Niemiec, Rosji oraz Finlandii i Turcji. Zainspirowany zasadą samostanowienia narodów, zaproponował nowe podejście do politycznych uwarunkowań regionu.

Okładka książki *Nowa Europa*
Tomáša Garrigue Masaryka, 1918

NOWA EUROPA PO WOJNIE

ALBANIA

© Library of Congress, Prints&Photographs Division

Ahmet Zogu kierował Albanią od 1922 do 1939 r.
– najpierw jako premier, później prezydent, wreszcie król Zog I

Mimo że po wybuchu wojny rząd Albanii ogłosił neutralność, państwo zostało uwikłane w wojnę. Linia frontu na Bałkanach od początku 1916 r. aż do listopada 1918 r. przecinała Albanię, dzieląc jej terytorium na obszary zajmowane przez wojska austro-węgierskie, włoskie i francuskie oraz czyniąc ją polem bitewnym obcych armii. Powołane po wojnie albańskie Zgromadzenie Narodowe i rząd podczas konferencji pokojowej domagały się uznania niepodległości i integralności terytorialnej kraju. W marcu 1920 r. interweniował w tej sprawie prezydent USA Woodrow Wilson. W grudniu tegoż roku Liga Narodów potwierdziła suwerenność Albanii, uznając ją za swojego pełnoprawnego członka.

AUSTRIA

Ostatnią próbą ratowania monarchii habsburskiej był dekret cesarza Karola I wydany 16 października 1918 r., przewidujący wprowadzenie w Austrii ustroju federalnego. Rząd Węgier odrzucił jednak tę propozycję, a Tomáš Garrigue Masaryk proklamował utworzenie niezależnego państwa czechosłowackiego. W Wiedniu Tymczasowe Zgromadzenie Narodowe zaczęło 21 października kłaść podwaliny pod niezależną niemiecką Austrię. Socjaldemokraci, chrześcijańscy socjaliści i wszechniemieccy deputowani zgodnie pragnęli, aby nowy byt państwowy stał się nie tylko republiką, lecz także częścią przyszłych Niemiec. 12 listopada 1918 r., dzień po ustąpieniu cesarza Karola I, proklamowano Republikę Austrii Niemieckiej. Traktat pokojowy w Saint-Germain-en-Laye zabronił jednak wcielenia Austrii do Niemiec i nakazał używanie nazwy „Republika Austrii”. Już w lutym 1919 r. w okrojonej Austrii przeprowadzono pierwsze wybory parlamentarne. We wrześniu 1920 r. wielka koalicja socjaldemokratów i chrześcijańskich socjalistów uchwaliła nową konstytucję, gwarantującą równowagę między centralistycznymi i federalistycznymi rozwiązaniami oraz separację Wiednia od Dolnej Austrii. Nie udało się, niestety, wypracować kompromisu w kwestiach społeczno-gospodarczych i kulturowych.

BIAŁORUŚ

Pierwsza wojna światowa stworzyła Białorusi szansę na niepodległość, mimo że ruch narodowy dopiero się w niej rodził. Po wycofaniu się bolszewików z Mińska w lutym 1918 r. działacze narodowi ogłosili utworzenie Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL). Po traktacie brzeskim, 25 marca 1918 r., BRL proklamowała niepodległość, ale budowanie suwerennego państwa pod okupacją niemiecką okazało się praktycznie niemożliwe. Jesienią 1918 r. doszło do ofensywy wojsk bolszewickich, w wyniku której na terytorium Białorusi ustanowiono władzę sowiecką. Utworzona wtedy Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka została ostatecznie zintegrowana ze Związkiem Sowieckim. Od 1919 r. władze BRL kontynuowały działalność na uchodźstwie.

BUŁGARIA

Po podpisaniu 29 września 1918 r. zawieszenia broni w Salonikach całą Bułgarię ogarnęły protesty i zamieszki. Cara Ferdynanda, zmuszonego do abdykacji, zastąpił jego syn Borys. Mimo wielu problemów wewnętrznych w kraju zdołano przeprowadzić w 1919 r. demokratyczne wybory, w których przytłaczające zwycięstwo odniósł Bułgarski Ludowy Związek Chłopski pod przewodnictwem charyzmatycznego Aleksandra Stambolijskiego. Głównym celem jego polityki było przeprowadzenie reform politycznych, gospodarczych i społecznych przy jednoczesnym zachowaniu systemu monarchicznego. Jako premier podpisał on w listopadzie 1919 r. traktat pokojowy w Neuilly-sur-Seine, którego niekorzystne dla Bułgarii zapisy napiętnowała później skrajna prawica, przedstawiając je jako oznakę kapitulacji. W czerwcu 1923 r. opozycja na drodze zamachu stanu obaliła Stambolijskiego, który został następnie brutalnie zamordowany. Nowy premier Aleksandr Cankow próbował zapewnić zaniepokojonych zachodnich aliantów, że jego rząd zastosuje się do postanowień traktatu pokojowego i przywróci demokratyczne rządy, jednak do końca lat dwudziestych przemoc była stałym elementem bułgarskiej polityki.

Aleksandr Stambolijski stał na czele rządu w latach 1919–1923

© Central State Archive, Sofia

CZECHOSŁOWACJA

W czasie pierwszej wojny światowej Tomáš Garrigue Masaryk, opierając się na idei tzw. czechosłowakizmu, która zakładała istnienie jednego czechosłowackiego narodu politycznego, dążył do uzyskania niepodległości Czech w unii ze Słowacją. Krajowa działalność ruchu opozycyjnego wobec rządów austro-węgierskich oraz istnienie ochotniczych legionów czechosłowackich w Rosji przyczyniły się do uznania przez Ententę tych aspiracji. Jeszcze przed końcem wojny Francja, Wielka Brytania i Stany Zjednoczone zaakceptowały prawo Czechosłowaków do niepodległego państwa, oficjalnie proklamowanego w Pradze 28 października 1918 r. Dwa dni później swoje poparcie dla wspólnego państwa potwierdzili politycy słowaccy. W listopadzie 1918 r. Masaryk został prezydentem Republiki Czechosłowackiej. W maju 1919 r. wojska Węgierskiej Republiki Rad, sprzeciwiając się utracie obszarów słowackich, wkroczyły te tereny, gdzie ogłosiły powstanie Słowackiej Republiki Rad. Miesiąc później w wyniku czechosłowackiej kontrofensywy zostały zmuszone do opuszczenia kraju.

ESTONIA

W kwietniu 1917 r., po rewolucji lutowej w Rosji, gubernia estońska uzyskała autonomię i potwierdziła ją w pierwszych wolnych wyborach przeprowadzonych 5 czerwca 1917 r. Niecały rok później, 24 lutego 1918 r., ogłoszona została deklaracja niepodległości – Manifest do ludu Estonii. W listopadzie tegoż roku, po wycofaniu się niemieckich sił okupacyjnych, kraj został zaatakowany przez Armię Czerwoną. Zapoczątkowana wówczas estońska wojna o niepodległość zakończyła się traktatem pokojowym podpisanym w Tartu 2 lutego 1920 r. Konstytucję przyjęto cztery miesiące później.

© Estonian History Museum, KIM FT 1 105:44 F

Estoński pociąg pancerny z ciężkim działem podczas wojny o niepodległość, ok. 1919

FINLANDIA

Rewolucyjny rok 1917 stworzył nie spodziewaną szansę dla fińskiej suwerenności. 6 grudnia parlament ogłosił niezależność Finlandii od bolszewickiej Rosji. Rząd sowiecki uznał fińską niepodległość na początku 1918 r., a w ślad za nim uczyniło to wiele państw zachodnich. Sukcesy na arenie międzynarodowej nie zminimalizowały jednak wewnętrznych napięć politycznych, które doprowadziły do krótkiej, ale krwawej wojny domowej. Naprzeciw rewolucyjnych czerwonych stanęli w niej biali pod dowództwem generała Carla Gustafa Mannerheima. Zwycięskie oddziały białych otrzymały militarne wsparcie armii niemieckiej, pod której naciskiem parlament fiński ustanowił monarchię z niemieckim królem. O jej losie przesądziła jednak klęska państw centralnych. W 1919 r. Finlandia została ogłoszona republiką, a zawarty w 1920 r. traktat pokojowy z Tartu potwierdził jej niepodległość.

© Helsinki City Museum

Żołnierze walczący po stronie białych prowadzą pojmanych rewolucjonistów do więzienia Suomenlinna w czasie wojny domowej, ok. 1918

GRECJA

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej Grecja znalazła się w gronie państw zwyciężskich. Zgodnie z traktatem z Sèvres (1920) uzyskała możliwość rozszerzenia swojego terytorium o Trację Wschodnią oraz region Smyrny w Anatolii. Klęska Turków osmańskich stwarzała także nową szansę na realizację greckiej „wielkiej idei” (*Megali Idea*) – programu politycznego zakładającego włączenie w obszar państwa greckiego wszystkich terenów Imperium Osmańskiego zamieszkałych przez społeczności uznawane za greckie. Odwołując się do tych haseł, wojska greckie wkroczyły do Anatolii w celu wyzwolenia „ciemężonych społeczności greckich”. Porażka w starciu z odtworzoną armią turecką, dowodzoną przez Mustafę Kemala, zmusiła Grecję do rezygnacji z tych planów. Po traktacie z Lozanny (1923) i obowiązkowej wymianie ludności Grecja i Turcja stały się państwami mniej lub bardziej jednolitymi narodowo – z mniejszością chrześcijańską w Turcji oraz muzułmańską w Grecji. Upadły też imperialne marzenia Grecji. Najpilniejszym problemem, przed którym stanęły oba państwa, było przyjęcie i asymilacja uchodźców. Przegrana wojna z Turcją doprowadziła do poważnej zmiany politycznej – król Konstantyn I, a następnie jego syn Jerzy II zostali zmuszeni do abdykacji. W plebiscycie w 1924 r. Grecy opowiedzieli się za republiką.

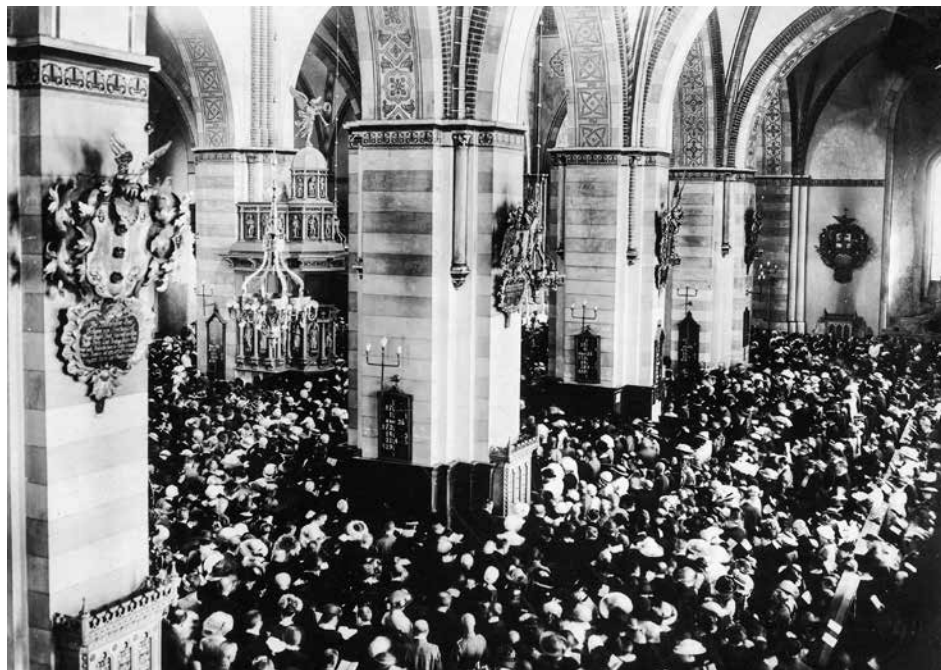
© Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA

Greccy uchodźcy z Azji Mniejszej (Turcji) koczują w namiotach przed świątynią Tezeusza w Atenach, 1922

ŁOTWA

Podczas pierwszej wojny światowej Łotwa stała się polem bitwy między Niemcami a Rosją. Setki tysięcy ludzi zostało uchodźcami, a tysiące innych walczyło na froncie. Zawieszenie broni przyniosło okres niepewności: siły niemieckie musiały pozostać w tym kraju, podczas gdy tworząca się rosyjska Armia Czerwona groziła odzyskaniem terytorium. 18 listopada 1918 r. koalicja organizacji łotewskich ogłosiła niepodległość Republiki Łotewskiej pod przewodnictwem Kārlisa Ulmanisa. Nowo utworzone państwo wezwało niemieckie formacje paramilitarne na pomoc w walce z Armią Czerwoną. Jednak w obliczu aktów przemocy niemieckich oddziałów wobec ludności cywilnej, a także porażki bolszewików, nowy łotewski rząd zaczął się domagać, by wojska niemieckie opuściły kraj. Doprowadziło to do ich starć z armią łotewską, wspieraną przez siły estońskie i polskie. Wojna dobiegła końca w sierpniu 1920 r., kiedy Rosja sowiecka zrzekła się wszelkich roszczeń i uznała niepodległość Łotwy. Wybrane Zgromadzenie Konstytucyjne formalnie proklamowało powstanie demokratycznej republiki parlamentarnej.

Nabożeństwo dziękczynne z okazji utworzenia Republiki Łotewskiej,
18 listopada 1918 r.

© AKG/East News

NIEMCY (REPUBLIKA WEIMARSKA)

Kłęska wojenna i rewolucja doprowadziły w Niemczech do upadku monarchii i ucieczki cesarza Wilhelma do Holandii. Istniejący w kraju podział między umiarkowanymi i radykalnymi socjaldemokratami uwidocznił się 9 listopada 1918 r. w podwójnym proklamowaniu Republiki Niemiec: przez umiarkowanego socjaldemokratę Philippa Scheidemanna i radykalnego – Karla Liebknechta (późniejszego współzałożyciela Komunistycznej Partii Niemiec). Republika zagrożona była jednak puczem komunistycznego Związku Spartakusa w Berlinie, krwawo stłumionym w styczniu 1919 r., a od kwietnia do maja 1919 r. istniała też Bawarska Republika Rad. Od lutego 1919 r. do maja 1920 r. w Weimarze obradowało Zgromadzenie Konstytucyjne. 31 lipca 1919 r. przeważająca większość jego członków zaakceptowała demokratyczny porządek nowego państwa, powszechnie nazywanego – od miejsca obrad pierwszego parlamentu – Republiką Weimarską. Daleko było jednak do całkowitej stabilizacji. Demokratycznej Republice Weimarskiej zagroził również nieudany prawicowy pucz Kappa w marcu 1920 r.

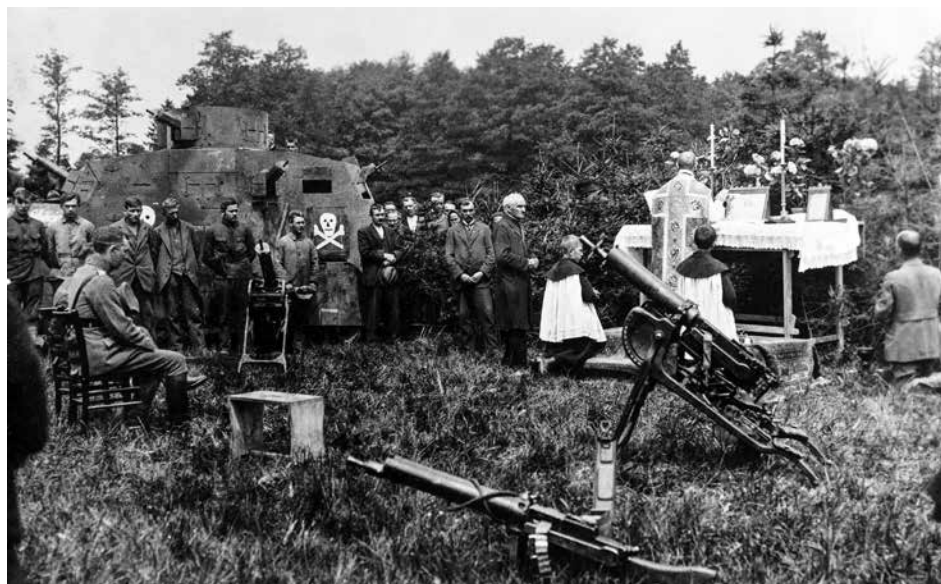

Philipp Scheidemann proklamuje
z okna budynku Reichstagu (parlamentu)
powstanie Republiki, 9 listopada 1918 r.

© Wikipedia

POLSKA

Sprawa polska stała się przedmiotem zainteresowania państw centralnych już na początku wojny, kiedy przejęły one kontrolę nad częścią ziem polskich, znajdujących się od końca XVIII w. w większości pod rosyjskim panowaniem. W czasie wojny Polacy byli wcielani do armii przez obie strony konfliktu. Co więcej, niektórzy walczyli w oddziałach oznaczonych jako polskie, m.in. w sławnych Legionach zorganizowanych przez Józefa Piłsudskiego. W styczniu 1918 r. prezydent USA Woodrow Wilson podkreślił w swoich 14 punktach konieczność utworzenia niepodległej Polski. W październiku i listopadzie 1918 r. na ziemiach polskich powstały różne ośrodki władzy regionalnej. Symbolicznym momentem odzyskania niepodległości było przekazanie 11 listopada 1918 r. zwierzchnictwa nad armią Józefowi Piłsudskiemu, który wkrótce zaczął rządzić krajem jako tymczasowy Naczelnik Państwa. Podczas konferencji pokojowej wysiłki dyplomatyczne polskiej delegacji pod przewodnictwem Romana Dmowskiego koncentrowały się na przebiegu granic kraju. Nowe władze rozpoczęły konsolidację terytoriów polskich przyłączonych w XVIII w. do Niemiec, Austrii i Rosji, co doprowadziło do kilku konfliktów zbrojnych, z których największym była wojna polsko-bolszewicka (1919–1921). Po demonstracjach i powstaniu wielkopolskim ustanowiono polskie rządy w zachodniej części kraju (1918–1919), a w wyniku plebiscytu i powstań – na Górnym Śląsku (1919, 1920, 1921). Konstytucja niepodległej Polski została przyjęta w marcu 1921 r.

Polscy powstańcy podczas mszy polowej w trakcie trzeciego powstania śląskiego, 1921

© Narodowe Archiwum Cyfrowe

ROSJA SOWIECKA

© Laski Diffusion/Earl News

Włodzimierz Lenin, przywódca komunistów, przemawia na wiecu w Moskwie, 1919

W marcu i listopadzie 1917 r. wybuchły w Rosji dwie rewolucje. Po pierwszej car Mikołaj II został zmuszony do abdykacji. W październiku 1917 r. nowe władze komunistyczne przyjęły dekret o pokoju, zapowiadający wycofanie się Rosji z wojny, oraz dekret o ziemi, prowadzący do przejęcia wielkiej własności ziemskiej. Celem tego ostatniego było uspokojenie nastrojów wśród powracających z frontu żołnierzy, w przeważającej mierze chłopów. Państwo przejęło także banki i przedsiębiorstwa. W latach 1917–1921 Rosja toczyła wojny graniczne z sąsiadami, a także krwawą wojnę domową przeciwko kontrrewolucjonistom. Aby ratować gospodarkę i swoje poparcie w społeczeństwie, władze komunistyczne zaczęły w 1921 r. czasowo przywracać niektóre elementy gospodarki rynkowej. W 1922 r. proklamowany został Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.

RUMUNIA

Rumunia przystąpiła do pierwszej wojny światowej w sierpniu 1916 r. po stronie Ententy, która uznała jej prawa do Siedmiogrodu i Bukowiny. Na skutek wybuchu rewolucji w Rosji sytuacja militarna Rumunii znacznie się pogorszyła. Dwie trzecie kraju zostało zajęte przez wojska państw centralnych, które narzuciły władzom rumuńskim traktat pokojowy, podpisany w Bukareszcie w maju 1918 r. Równocześnie Besarabia ogłosiła niezależność od Rosji, a następnie zjednoczyła się z Królestwem Rumunii. 10 listopada 1918 r. Rumunia ponownie wypowiedziała wojnę państwom centralnym, zapewniając sobie miejsce po stronie zwycięzców. Do Królestwa Rumunii przyłączone zostały Bukowina (28 listopada 1918 r.) oraz Siedmiogród (1 grudnia 1918 r.). Na mocy traktatów pokojowych wytyczono nowe granice, dzięki czemu terytorium przedwojennej Rumunii wzrosło dwukrotnie. Największym wyzwaniem dla rumuńskich władz w latach 1918–1923 było zintegrowanie Siedmiogrodu, Bukowiny i Besarabii ze strukturami państwa. Nową konstytucję przyjęto w 1923 r. Królestwo Rumunii pozostało monarchią konstytucyjną rządzoną przez Ferdynanda I.

© Sanciab Măzaș, National Museum of the Union, Alba Iulia / Fotoș fabrică de Samoilă Măzaș, Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia

Zgromadzenie w Alba Iulia, na którym zatwierdzono unię Siedmiogrodu z Rumunią, 1918

TURCJA

Rozejm podpisany 30 października 1918 r. w Mudros zakończył oficjalnie działania wojenne między Imperium Osmańskim a państwami Ententy. Nowy turecki parlament w styczniu 1920 r. wydał rezolucję nazywaną Paktem narodowym, wyrażającą sprzeciw wobec alianckiej okupacji kraju. Sułtan rozwiązał parlament, ale Mustafa Kemal, przywódca narodowego ruchu sprzeciwu, przeniósł zgromadzenie do nowej stolicy, Ankary. Stamtąd prowadził walkę z drakońskimi postanowieniami traktatu z Sèvres. Narodowy parlament w Ankarze odrzucił zarówno te postanowienia, jak i roszczenia sułtana do reprezentowania narodu tureckiego. Opór wobec postanowień traktatu oraz inwazja wojsk greckich wywołały wojnę grecko-turecką, znaną również jako turecka wojna o niepodległość. Ostatecznie krwawy konflikt zakończył się zwycięstwem Turcji, co umożliwiło jej zastąpienie niekorzystnego traktatu z Sèvres nowym traktatem z Lozanny (1923). Niedługo potem sułtanat został zniesiony przez ankarski parlament; 29 października 1923 r. oficjalnie proklamowano powstanie nowej republiki.

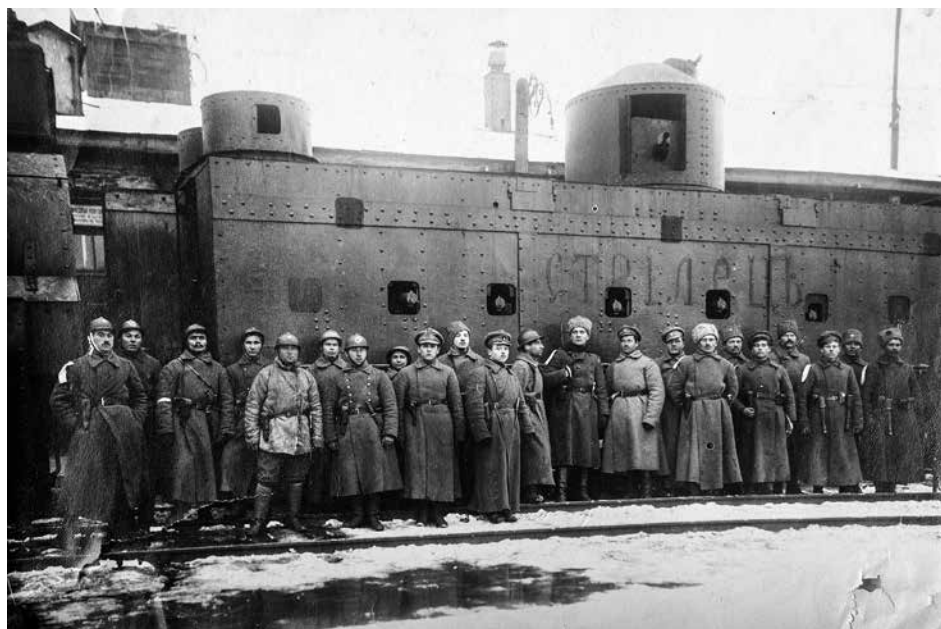

© Wikipédia

Tłum przed gmachem Wielkiego Zgromadzenia Narodowego w Ankarze, 1920

UKRAINA

W przeddzień pierwszej wojny światowej tereny dzisiejszej Ukrainy należały do Rosji i Austro-Węgier. 25 stycznia 1918 r. nowo utworzony ukraiński rząd ogłosił powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL), obejmującej środkową i wschodnią Ukrainę. 9 lutego fakt ten uznały państwa centralne, podpisując z URL traktat pokojowy w Brześciu Litewskim. Na początku listopada 1918 r. Ukraińcy przejęli władzę we Lwowie i ogłosili powstanie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL) w Galicji Wschodniej. Oba państwa ukraińskie wkrótce stanęły w obliczu konfliktów: URL z rosyjską Armią Czerwoną, która tymczasowo ustanowiła rząd bolszewicki w Kijowie, natomiast ZURL z Polską. 22 stycznia 1919 r. ogłoszono Akt zjednoczenia, na mocy którego obie republiki utworzyły jedno wspólne państwo. W latach 1919–1920 terytorium Ukrainy ucierpiało w wyniku licznych wojen domowych i konfliktów zbrojnych, wywołanych upadkiem Imperium Rosyjskiego i Cesarstwa Austro-Węgierskiego. Ostatecznie, po serii wojennych klęsk, terytorium ukraińskie zostało podzielone między Związek Sowiecki i Polskę.

Żołnierze ukraińscy stojący przed pociągiem pancernym, którego używano podczas wojny z bolszewikami, 1919

© Wikipedia

WĘGRY

Powstańcy podczas rewolucji na Węgrzech w 1919

Połączenie strat militarnych, problemów gospodarczych i napięć społecznych skłoniło 17 października 1918 r. wpływowego polityka Istvána Tiszę do uznania, iż monarchia habsburska poniosła definitywną klęskę militarną. Rozpadł się dualistyczny system austro-węgierski, a tzw. rewolucja astrów (tymi kwiatami powracający z frontu żołnierze zastępowali na czapkach godło królestwa) otworzyła drogę do proklamowania 16 listopada 1918 r. Węgierskiej Republiki Ludowej. Sytuacja wciąż się zaostrzała ze względu na napływ uchodźców z zamieszkiwanych przez Węgrów terenów, które były włączane do państw powstających na gruzach monarchii habsburskiej. Pod koniec wojny rząd węgierski próbował nawiązać porozumienie z przywódcami ludności rumuńskiej w Siedmiogrodzie. Ci jednak uznali związek z Rumunią za ostateczny krok w długiej walce o rumuńskie państwo narodowe, które tworzyć miały Wołoszczyzna, Mołdawia i Siedmiogród. Kiedy na konferencji pokojowej w Paryżu zapadła decyzja o przyznaniu Rumunii także terytoriów leżących poza Siedmiogrodem, rząd węgierski 21 marca 1919 r. podał się do dymisji. W następstwie konfliktów zbrojnych, rozpaczliwej sytuacji gospodarczej i sukcesów propagandy komunistycznej doszło do rewolucji: koalicja socjaldemokratów i komunistów proklamowała w kwietniu 1919 r. powstanie Węgierskiej Republiki Rad pod przywództwem Béli Kuna. Nowy, zdominowany przez komunistów rząd próbował osiągnąć swoje cele terytorialne poprzez konflikt zbrojny z Rumunią. Dyktatura proletariatu upadła po 133 dniach w wyniku interwencji wojsk rumuńskich i czechosłowackich. Władzę przejął admirał Miklós Horthy na czele kontrrewolucyjnych sił zorganizowanych w Szegedzie i Wiedniu. Jako regent Królestwa Węgier rządził krajem aż do 15 października 1944 r. Wobec przywódców i zwolenników „czerwonego terroru” przedstawiciele nowego reżimu zastosowali „biały terror”.

Niemieckie helmy niszczone w ramach rozbrojenia, 1919

© Bettmann/Getty Images

TRAKTATY POKOJOWE: TWORZENIE NOWEJ EUROPY

Jesienią 1918 r. wyczerpane wojną państwa centralne poprosiły o zawieszenie broni. W styczniu 1919 r. rozpoczęła się w Paryżu konferencja pokojowa, podczas której zwycięskiej koalicji przewodziły Wielka Brytania, Włochy, Francja, Stany Zjednoczone i Japonia. Pokonane kraje zostały wyłączone z rozmów. Z każdym z nich podpisano odrębny traktat pokojowy. Postanowienia tych układów wywarły zasadniczy wpływ na historię kontynentu w nadchodzących latach.

PARYSKA KONFERENCJA POKOJOWA I JEJ WYNIKI

GŁÓWNE DECYZJE

Wypracowanie politycznych, gospodarczych i militarnych warunków pokoju w Europie i na Bliskim Wschodzie.

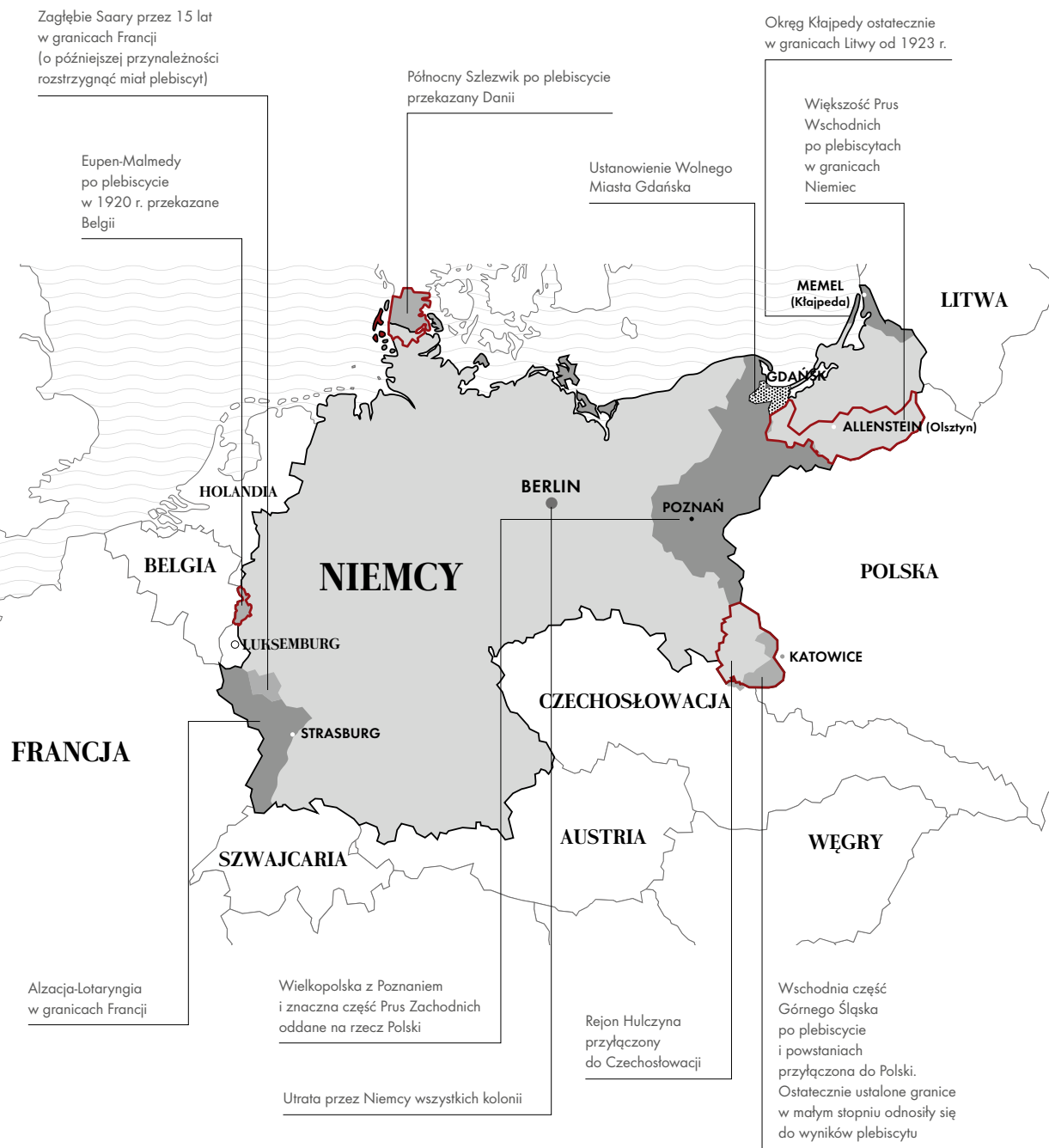
Przypisanie całej odpowiedzialności za rozpętaanie pierwszej wojny światowej Niemcom i ich sojusznikom – Austrii, Węgrom, Bułgarii i Imperium Osmańskiemu.

Podjęcie decyzji w sprawie przebiegu nowych granic państw w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej.

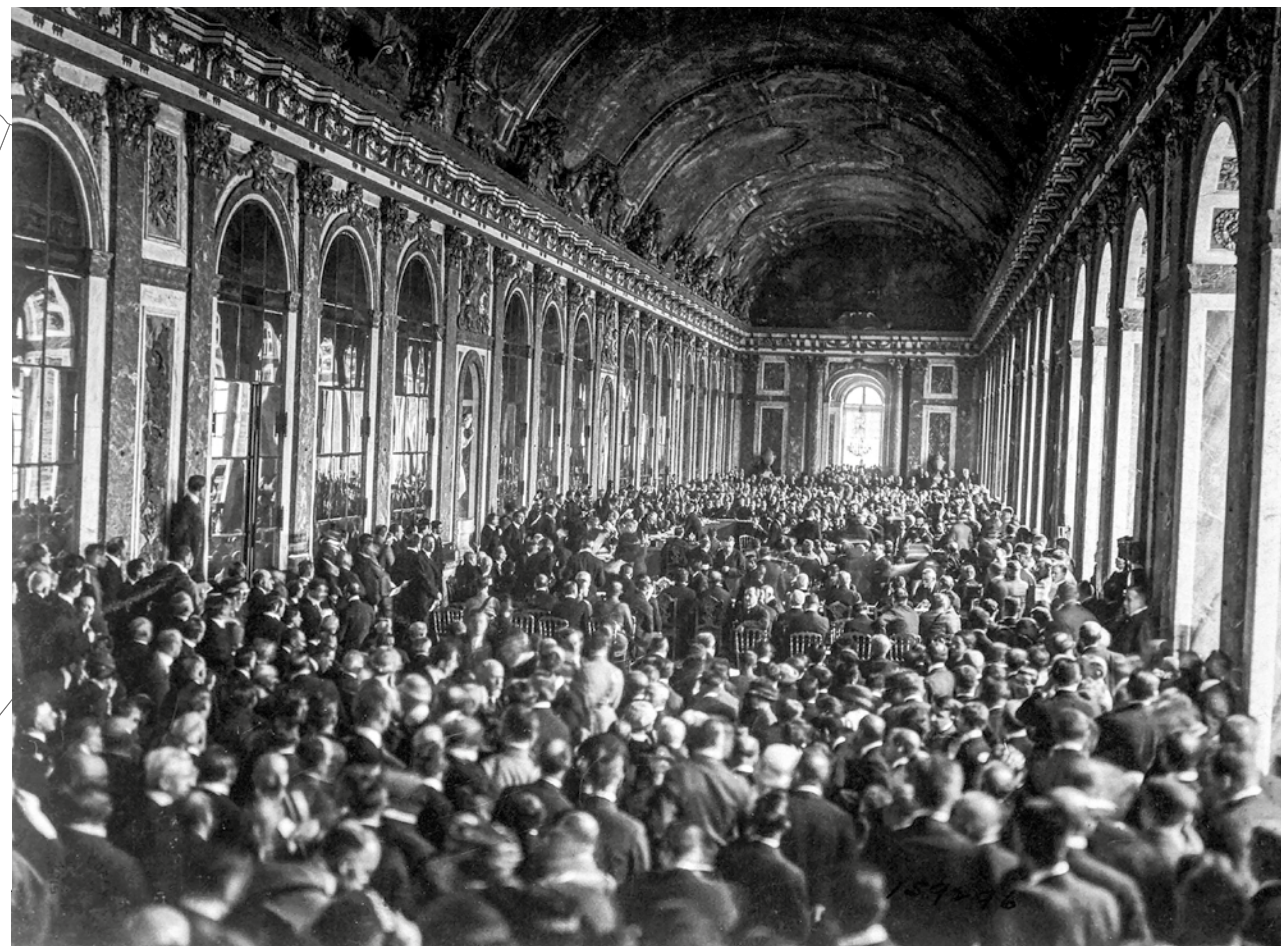
Powołanie Ligi Narodów w celu zagwarantowania pokoju i międzynarodowej współpracy.

Oficerowie alianccy stoją na krzesłach i stołach, obserwując podpisanie traktatu wersalskiego, Sala Lustrzana pałacu w Wersalu, 28 czerwca 1919 r.

- Obszary plebiscytowe
- Zmiany terytorialne po traktacie wersalskim
- Tereny pozostawione Niemcom po traktacie pokojowym
- Niemcy w 1914

Podpisanie traktatu w Wersalu, 28 czerwca 1919 r.

© Everett Collection/East News

2. SAINT-GERMAIN-EN-LAYE

10 września 1919 r. TRAKTAT POKOJOWY Z AUSTRIĄ:

Podpisanie traktatu w Saint-Germain-en-Laye,
10 września 1919 r.

© Roger Violette/East News

- Formalny koniec Austro-Węgier.
- Zakaz zjednoczenia się Austrii z Niemcami.
- Armia austriacka ograniczona do 30 tys. żołnierzy; Flota Dunajska pod kontrolą Ligi Narodów.
- Obowiązek spłacenia dwóch trzecich austro-węgierskich pożyczek i ponad jednej trzeciej długów wojennych.
- Obowiązkowa dostawa 20 tys. sztuk bydła na rzecz Włoch, Rumunii i Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenów.
- Terytorium Republiki Austrii zredukowane o 73 proc. w porównaniu z przedwojennym obszarem austriackiej części imperium Habsburgów.

- Obszary plebiscytowe
- Austro-Węgry w 1914
- Zmiany terytorialne po traktacie pokojowym w St. Germain-en-Laye
- Zmiany terytorialne po traktacie pokojowym w Trianon
- Obszar Austrii po traktacie pokojowym
- Obszar Węgier po traktacie pokojowym

3. TRIANON

4 czerwca 1920 r.

TRAKTAT POKOJOWY Z WĘGRAMI:

- Węgierska armia ograniczona do 35 tys. zawodowych żołnierzy.
- Reparacje wojenne: 200 mln złotych koron płatnych w ciągu następnych 20 lat.
- Obowiązkowa dostawa 28 tys. sztuk bydła na rzecz Włoch, Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców i Grecji oraz węgla kamiennego na rzecz Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców.
- Terytorium nowego Królestwa Węgier zredukowane o 71 proc. w porównaniu z przedwojennym obszarem państwa.

Podpisanie traktatu w Trianon, 4 czerwca 1920 r.

4. NEUILLY-SUR-SEINE

27 listopada 1919 r.

TRAKTAT POKOJOWY Z BUŁGARIĄ:

- Redukcja armii do 20 tys. żołnierzy; dodatkowo 13 tys. osób w straży granicznej i żandarmerii.
- Reparacje wojenne: 2,25 mld złotych franków płatnych w ciągu 38 lat.
- Przesiedlenie mniejszości bułgarskiej z Grecji i mniejszości greckiej z Bułgarii.
- Terytorium Bułgarii zredukowane o 10 proc. w porównaniu z przedwojennym obszarem państwa.

Podpisanie traktatu w Neuilly-sur-Seine, 27 listopada 1919 r.

GŁOS Z EPOKI

Charles Seymour – historyk, członek amerykańskiej delegacji na konferencji pokojowej w Paryżu – o wykorzystaniu map:

Jedna z najbardziej malowniczych scen podczas konferencji miała miejsce w salonie Wilsona w Paryżu. Prezydent klęcząc na czworakach pochylał się nad wielką mapą rozłożoną na podłodze, inni mężowie stanu w podobnej pozycji, Orlando czołgający się jak niedźwiedź, by mieć lepszy widok podczas zwięzłego i precyzyjnego wykładu o gospodarce i fizjografii Kotliny Klagenfurckiej. Mapy były wszędzie. [...] odwoływanie się do mapy było stałym elementem każdej dyskusji.⁸

Oficerowie pracujący nad mapą Polski podczas konferencji pokojowej w Paryżu, ok. 1919

5. SÈVRES

10 sierpnia 1920 r.

TRAKTAT POKOJOWY Z IMPERIUM OSMAŃSKIM:

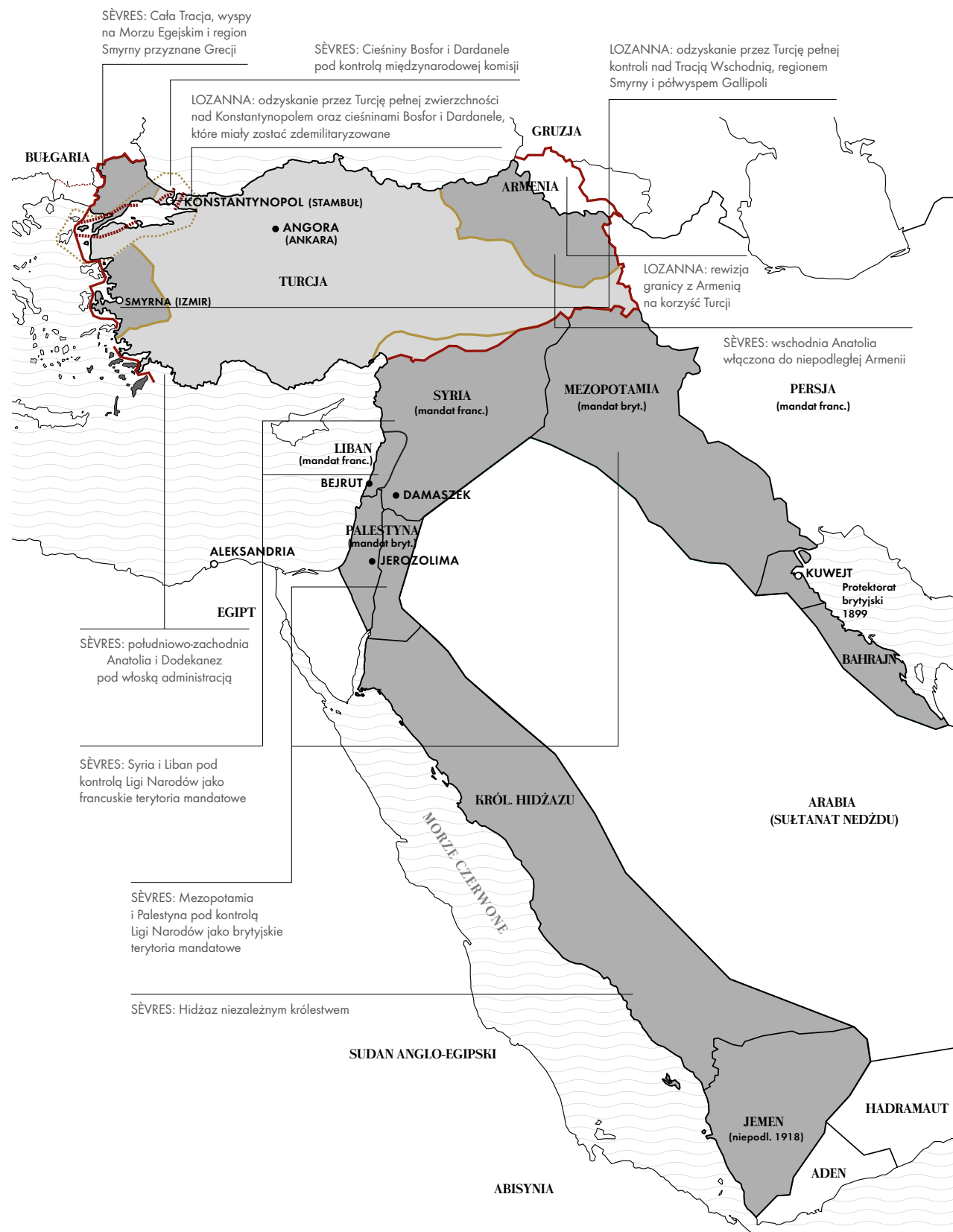
(NIE WSZEDŁ W ŻYCIĘ I ZOSTAŁ ZASTĄPIONY TRAKTATEM W LOZANNIE Z 1923)

- Ograniczenie armii do ok. 50 tys. żołnierzy oraz znaczna redukcja marynarki wojennej.
- Reparacje wojenne: finanse kraju kontrolowane przez Ententę.
- Ukarami zbrodniarzy wojennych.
- Terytorium Turcji zredukowane o 73 proc. w porównaniu z przedwojennym obszarem państwa.

Podpisanie traktatu w Sèvres, 10 sierpnia 1920 r.

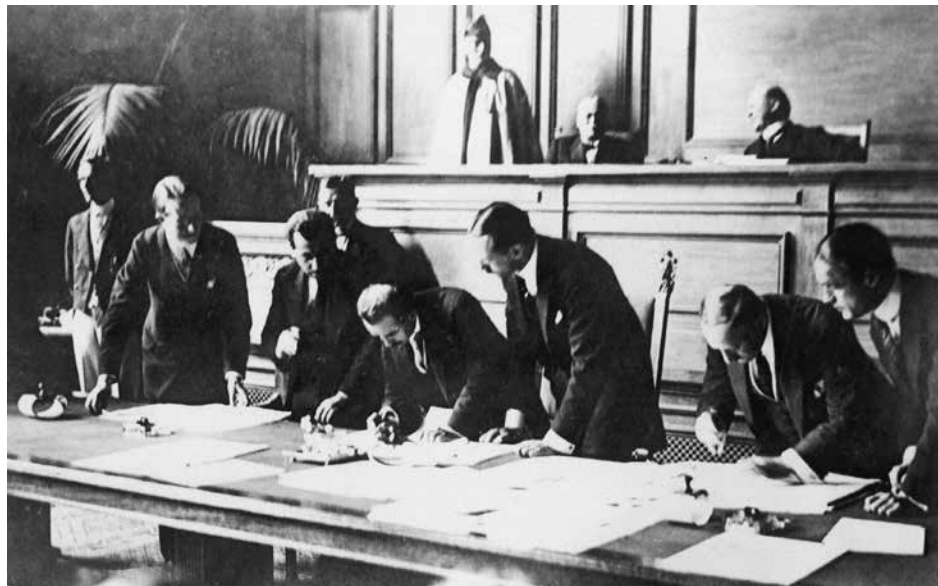
- Imperium Osmańskie w 1920 po traktacie w Sèvres
- Straty terytorialne Imperium Osmańskiego po traktacie w Sèvres
- Obszar Imperium Osmańskiego po traktacie pokojowym w Sèvres
- Republika Turcji w 1923 po traktacie w Lozannie

TRAKTAT W LOZANNIE

24 lipca 1923 r., po krwawej wojnie między Grecją a Turcją, podpisany został traktat w Lozannie. W myśl jego postanowień Turcja odzyskała kontrolę nad całą Anatolią. Zachowała też pełną zwierzchność nad Konstantynopolem oraz cieśninami Bosfor i Dardanele, które miały zostać zdemilitaryzowane. Nowy traktat był sukcesem powstającej Republiki Turcji. Dla Grecji – która w 1918 r. znalazła się wśród zwycięzców – stanowił ogromną porażkę.

© Keystone-France/Gamma-Keystone via Getty Images

Podpisanie traktatu w Lozannie, 24 lipca 1923 r.

PLEBISCYTY

Zmiany terytorialne uzgodnione w traktatach pokojowych z lat 1919 i 1920 były radykalne. Na niektórych spornych terytoriach, zamieszkałych przez zróżnicowane narodowości, zwycięzcy – powołując się na zasadę samostanowienia narodów – zarządzili przeprowadzenie plebiscytów. W ten sposób przedstawiciele różnych nacji mieli w bezkonfliktowy sposób podjąć decyzję o przynależności do danego państwa. Jednak np. Polacy na Górnym Śląsku nie byli zadowoleni z takiego rozwiązania oraz sposobu przeprowadzenia plebiscytu i podjęli walkę zbrojną z Niemcami.

„Głosuj za Polską, a będziesz wolny”.
Polski plakat propagandowy
z Górnego Śląska, 1921

„Niemcy są naszą wspólną ojczyzną”.
Niemiecki plakat propagandowy
z Górnego Śląska, 1921

© Digitalna knjižnica Slovenije

„Mamo, nie głosuj za Jugosławią, bo zostaną powołani do wojska króla Piotra”.
Austriacki plakat plebiscytowy,
Karyntia 1920

© Digitalna knjižnica Slovenije

„Chodźmy wszyscy głosować! To nasz święty obowiązek, wzywa nas ojczyzna. Jesteście Karyntyjczykami i Karyntyjczykami po zostaniecie!”.
Słoweński plakat propagandowy,
Karyntia 1920

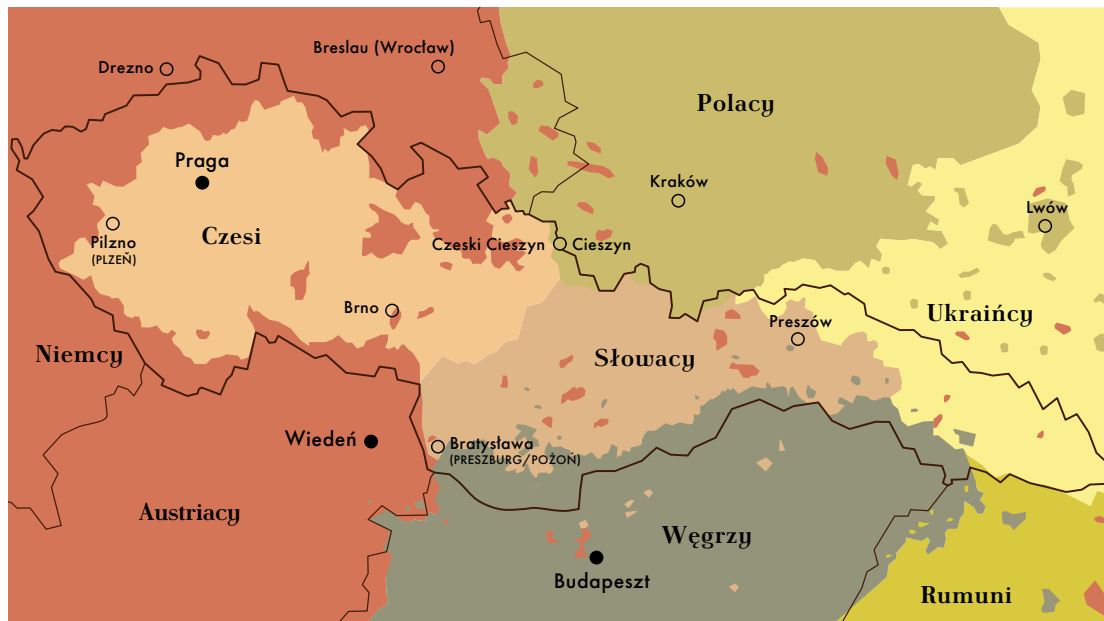
SAMOSTANOWIENIE DLA WSZYSTKICH?

Zwycięzcy nie byli konsekwentni w poszanowaniu prawa narodów do samostanowienia. Szczególnie odczuły to kraje, które przegrały wojnę. Austriacy nie mogli zjednoczyć się z Niemcami. Węgrom z Siedmiogrodu, którzy stanowili ważną mniejszość w regionie, nie wolno było zdecydować w plebiscycie, czy chcą być obywatelami Rumunii. Podobne przypadki odnotowano w innych regionach Europy. Zasady samostanowienia nie stosowano również w koloniach.

„Niech żyją
Wielkie Niemcy!”.
Demonstracja
w Wiedniu na rzecz
połączenia Austrii
z Niemcami,
1919

© Photo 12 / UIC / Getty Images

Narodowości w Czechosłowacji ok. 1923

— Granice państw w 1923

● Stolice państw

WSPÓŁPRACA MIĘDZYNARODOWA

Po dramacie wojny światowej podjęto próby pokojowego rozwiązywania problemów w stosunkach międzynarodowych. W tym celu utworzono w 1920 r. Ligę Narodów, poprzedniczkę Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wysiłki zmierzające do ustanowienia międzynarodowych norm dotyczących praw pracowniczych zaowocowały powołaniem w 1919 r. Międzynarodowej Organizacji Pracy, która istnieje do dziś.

Pierwsze posiedzenie Ligi Narodów, Genewa, 1920

© A. Frankl, 1920 / Owner: National Library of Norway

WOJNY O NIEPODLEGŁOŚĆ I GRANICE

Koniec wojny światowej nie oznaczał pokoju. W latach 1918–1923, szczególnie w krajach Nowej Europy, doszło do kilkunastu poważnych międzynarodowych konfliktów zbrojnych. Stawką w nich były niepodległość i nowe granice. Konflikty te miały duży wpływ zarówno na wzmocnienie tożsamości narodów odbudowujących swoją państwowość, jak i na nasilenie wrogości między sąsiednimi nacjami. W niektórych przypadkach konsekwencje tych sporów widoczne są do dziś.

KONFLIKTY PRZY WYTYCZANIU GRANIC

W licznych regionach Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie powstało wiele nowych państw, członkowie różnych grup etnicznych i narodowych żyli w bezpośrednim sąsiedztwie, dlatego tak trudno było tam wyznaczyć granice między poszczególnymi państwami. Wojny zmieniły przebieg dotychczasowych granic albo stworzyły nowe, a ich ostateczny kształt zaakceptowały kraje zwycięskiej Ententy. W przypadku niektórych państw o granicach zdecydowały plebiscyty. Jednak opinii Austrii, Węgier, Bułgarii i Turcji na temat przebiegu ich nowych granic Ententa bardzo często nie brała pod uwagę.

Delegacje Polski i Litwy podczas negocjacji granicznych, Suwałki, październik 1920

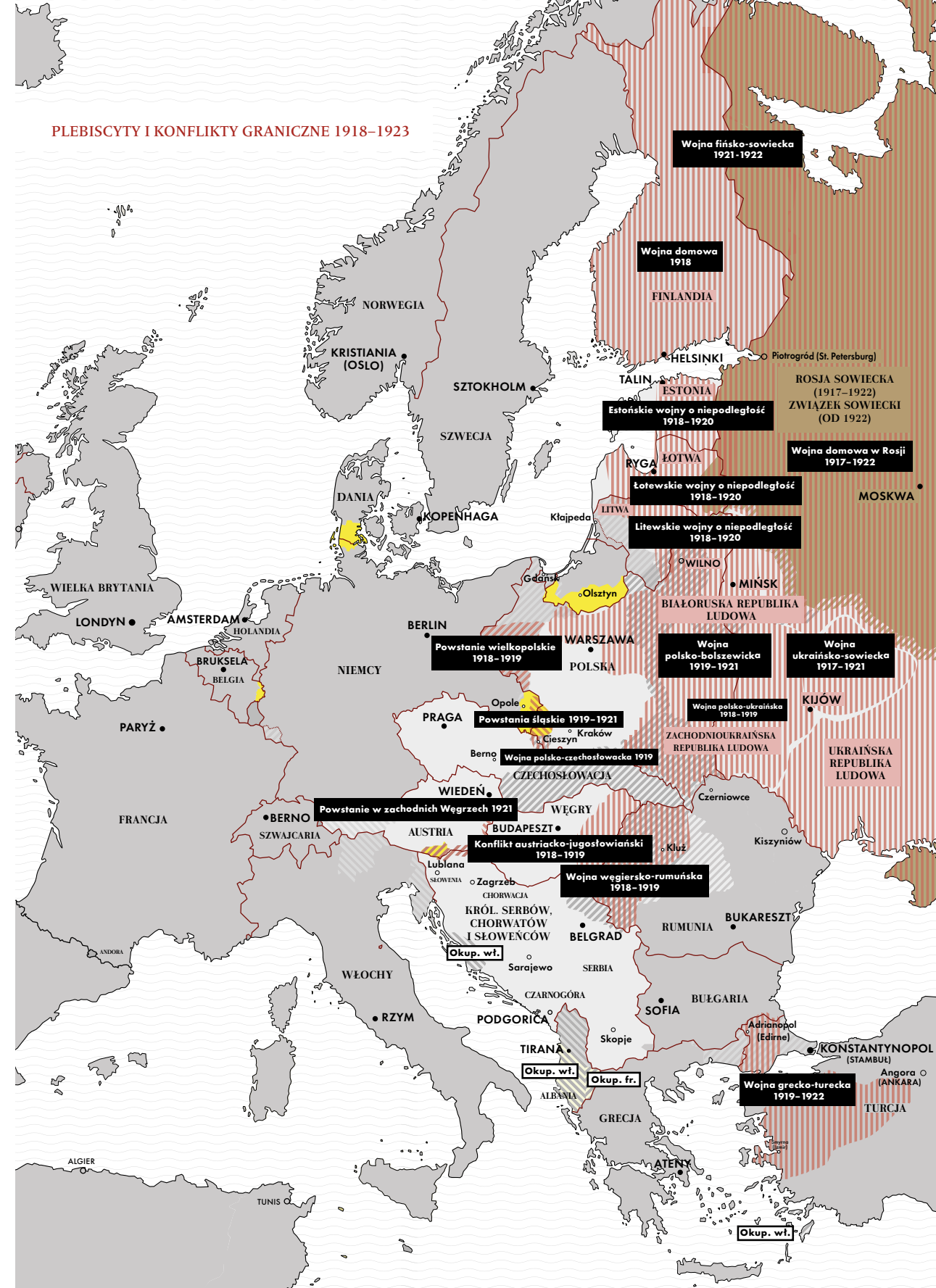
WOJNA POLSKO-BOLSZEWICKA 1919–1921

Jednym z najważniejszych konfliktów po 1918 r. była wojna polsko-bolszewicka. Polska starała się zapewnić sobie korzystne granice na wschodzie oraz wspierała niepodległościowe dążenia Ukrainy i Białorusi. Doprowadziło to w 1919 r. do wybuchu wojny z bolszewicką Rosją. Armia Czerwona przygotowywała ogromną operację militarną, mającą na celu przeniesienie rewolucji komunistycznej na zachód Europy. Ofensywa przeciwko Polsce rozpoczęła się w lipcu 1920 r. i w niedługim czasie dotarła do centrum kraju. Polskie wojska wygrały jednak krwawą bitwę pod Warszawą i rozpoczęły skuteczną kontrofensywę, odpychając bolszewików daleko na wschód. Zwycięstwo Polski położyło kres marszowi komunizmu na Zachód.

„Huzarzy śmierci” – elitarny oddział polskiej kawalerii podczas wojny polsko-bolszewickiej, sierpień 1920

Nowe państwa powstałe w latach 1918–1923		Granice państw w 1918	
Państwa istniejące przed 1914		Granice państw w 1923	
Terytoria sporne		Stolice państw	
Tereny konfliktów zbrojnych		Nazwa konfliktu	
Terytoria plebiscytowe			

© Muzeum Wojska Polskiego

„Do broni. Wstępujcie do armii ochotniczej!”. Polski plakat propagandowy, przedstawiający zagrożenie bolszewickie jako hydrę, 1920

© Wojtek Lasik/Earl News

„Ścinaj, póki czas”. Sowiecki plakat propagandowy, przedstawiający „polskiego pana” jako odrażającego karła, którego dosięga zemsta z ręki bolszewika, ok. 1920

KONFLIKT MIĘDZY WĘGIERSKĄ REPUBLIKĄ RAD A RUMUNIA

Pod koniec wojny Węgry próbowały negocjować z Rumunią w sprawie swoich roszczeń terytorialnych dotyczących Siedmiogrodu. Ostatecznie rząd węgierski podał się do dymisji, nie zaakceptowawszy linii demarkacyjnej przyjętej na konferencji pokojowej w Paryżu. Nowy komunistyczny rząd nie uznał połączenia byłego węgierskiego regionu Siedmiogrodu z Rumunią i w kwietniu 1919 r. wszczął wojnę. Rumuńskie oddziały ostatecznie weszły do Budapesztu w sierpniu 1919 r., kończąc zarówno sam konflikt zbrojny, jak i rządy komunistów na Węgrzech. Siedmiogród, zamieszkały przez znaczną liczbę ludności węgierskiej, pozostał w Rumunii.

© Picture Library of the National Military Museum King Ferdinand I

Rumuńscy żołnierze na placu Bohaterów w Budapeszcie, sierpień 1919

WOJNA GRECKO-TURECKA

Na mocy traktatu z Sèvres przyznano Grecji kontrolę nad licznymi terytoriami tureckimi, w tym Smyrną. Korzystając z brytyjskiego wsparcia, wojska greckie rozpoczęły okupację miasta, co w konsekwencji doprowadziło do długiej wojny w zachodniej Anatolii. Zarówno turecka, jak i grecka armia dopuszczały się brutalnych mordów na ludności cywilnej. Po zwycięstwie Turcji traktat z Sèvres został zastąpiony w 1923 r. traktatem z Lozanny. Nabytki terytorialne Grecji zredukowano do europejskiej części Turcji. Nastąpiła wymiana ludności oparta na kryterium wyznaniowym: ok. 1,2 mln prawosławnych chrześcijan z Azji Mniejszej przesiedlono do Grecji, a ok. 400 tys. muzułmanów mieszkających w Grecji zostało wysłanych do Turcji.

Grupa uchodźców z wojny grecko-tureckiej na łodzi, 1923

© ICRC (ARR), A CICR V.P.HIST.02493-14A

GŁOS Z EPOKI

Brytyjski korespondent George Ward Price o spaleniu Smyrny, depesza do „Daily Mail”, 16 września 1922 r., 4.00 nad ranem:

To, co widzę z pokładu Żelaznego Księcia, to nieprzerwana ściana ognia, długa na dwie mile, w której dwadzieścia różnych wulkanów szalejących płomieni wyrzuca postrzępione, wijące się języki na wysokość stu stóp. [...] Morze błyszczy głęboką, miedzianoczerwoną barwą, a co najgorsze, ze zbitego tłumy wielu tysięcy uchodźców, stłoczonych na wąskim nabrzeżu, pomiędzy postępującą ognistą śmiercią za sobą a głęboką wodą z przodu, dochodzą nieustannie szaleńcze okrzyki przerażenia, które niosą się na wiele mil.⁹

Ludność cywilna ucieka z płonącej Smyrny podczas starć grecko-tureckich, ok. 1922

© Beltmann/Getty Images

AUSTRIACKO-JUGOSŁOWIAŃSKI KONFLIKT GRANICZNY

Po rozpoczęciu konferencji pokojowej w Paryżu Republika Austrii zażądała dla siebie całej prowincji Karyntia i północnej części Dolnej Styrii. Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców zgłosiło natomiast roszczenia do całej Dolnej Styrii i jednej trzeciej Karyntii. W rezultacie doszło do konfliktu zbrojnego między oboma państwami. Ostatecznie 10 października 1920 r. odbył się plebiscyt, w którym 59 proc. ludności zagłosowało za pozostaniem w Austrii.

Słoweńscy żołnierze z karabinem maszynowym obserwują graniczne miasto Lavamünd (słoweń. Labot) we wschodniej Karyntii, prawdopodobnie 1919

© Wikipedia

Wyslannicy Amerykańskiej Administracji Pomocy rozdają żywność, Finlandia, ok. 1919

© CORBIS/Corbis via Getty Images

SPOŁECZNE KONSEKWENCJE WOJNY

Im dłużej trwała wojna, tym bardziej zmniejszało się poparcie, jakiego początkowo udzielała jej ludność zaangażowanych w konflikt państw. Rosła liczba ofiar, a coraz większe zniszczenia drastycznie obniżające poziom życia prowadziły do radykalizacji nastrojów. Wojna kładła się cieniem na niemal wszystkich zachodzących w latach 1918–1923 procesach: politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturalnych. Straty były wyraźnie widoczne jeszcze wiele lat po zakończeniu działań wojennych. Dla doświadczonych wojną wdów, sierot czy zmagających się z inwalidztwem rannych żołnierzy wojna nigdy się nie skończyła.

STRATY MILITARNE

W trakcie operacji wojennych wszystkie zaangażowane kraje straciły prawie 10 mln żołnierzy, rannych zaś zostało 21 mln. Oznaczało to też ogromną traumę dla rodzin ofiar. Należy również pamiętać o dramacie przedstawicieli środkowoeuropejskich narodów aspirujących do własnej państwowości, którzy służąc w armiach skonfliktowanych mocarstw, często walczyli przeciw sobie. Przykładem tego jest ok. 400 tys. Polaków poległych w trzech walczących ze sobą armiach – austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej.

Serbski żołnierz odwiedza grób kolegi
na cmentarzu ofiar austriackiego bombardowania, ok. 1915

**TABELA POKAZUJE STRATY WOJENNE
PONIESIONE PRZEZ POSZCZEGÓLNE KRAJE¹⁰**

ALIANCI	Zmobilizowani	Zabici	Ranni	Jeńcy wojenni	Zabici w stosunku do zmobilizowanych
CESARSTWO ROSYJSKIE	18 100 000	1 800 000	4 950 000	2 500 000	9,9%
FRANCJA	7 891 000	1 375 800	4 266 000	537 000	17,4%
IMPERIUM BRYTYJSKIE	8 904 467	908 371	2 090 212	191 652	10,2%
WŁOCHY	5 615 000	578 000	947 000	600 000	10,3%
SERBIA	750 000	278 000	133 148	15 958	37,1%
RUMUNIA	1 000 000	250 706	120 000	80 000	25,1%
USA	4 273 000	114 000	234 000	4 526	2,7%
BELGIA	365 000	38 716	44 686	34 659	10,6%
GRECJA	353 000	26 000	21 000	1 000	7,4%
PORTUGALIA	100 000	7 222	13 751	12 318	7,2%
CZARNOGÓRA	50 000	3 000	10 000	7 000	6,0%
JAPONIA	800 000	300	907	3	0,03%
RAZEM	48 201 467	5 380 115	12 830 704	3 984 116	11,2%

PAŃSTWA CENTRALNE

	Zmobilizowani	Zabici	Ranni	Jeńcy wojenni	Zabici w stosunku do zmobilizowanych
CESARSTWO NIEMIECKIE	13 200 000	2 033 700	4 216 058	1 152 800	15,4%
MONARCHIA AUSTRO-WĘGIERSKA	9 000 000	1 100 000	3 620 000	2 200 000	12,2%
IMPERIUM OSMANSKIE	2 998 000	804 000	400 000	250 000	26,8%
BULGARIA	400 000	87 500	152 390	27 029	21,9%
RAZEM	25 598 000	4 025 200	8 388 448	3 629 829	15,7%

	Zmobilizowani	Zabici	Ranni	Jeńcy wojenni	Zabici w stosunku do zmobilizowanych
RAZEM	73 799 467	9 405 315	21 219 152	7 613 945	12,7%

STRATY WŚRÓD CYWILÓW I PRZYMUSOWE MIGRACJE

Operacje wojskowe, głód i choroby (w tym pandemia grypy, tzw. hiszpanki) doprowadziły do śmierci milionów ludzi. O ile straty ludności cywilnej w Niemczech, Francji i Austro-Węgrzech stanowiły mniej niż 1 proc. populacji, o tyle w przypadku Serbii pochłonęły aż 10 proc. mieszkańców. Ponadto – zarówno przed 1918 r., jak i później – wojna wygnała miliony cywilów z ich ojczystych ziem.

Niedożywione dzieci w obozie dla uchodźców w Równem (ukr. Riwne) na Ukrainie, październik 1919

EPIDEMIE

W latach 1918–1920 znacznie większe straty niż działania wojenne przyniosła pandemia szalejącej na całym świecie grypy zwanej hiszpanką. Szacuje się, iż pozbawiła ona życia od 21 do 100 mln ludzi. Kolejną chorobą epidemiczną, która w tym samym okresie zebrała ogromne żniwo, był tyfus.

Grypa hiszpanka ukazana jako kobieta przechodząca triumfalnie obok anioła pokoju, rysunek Wilhelma Schulza, 1918

„Wesz i śmierć są przyjaciółmi i towarzyszami. Zabij wszystkie wszy roznoszące zarazę!”. Rosyjski plakat ostrzegający przed wszami powodującymi epidemię tyfusu, kolorowa litografia O. Grina, 1919

OKALECZENI PRZEZ WOJNĘ

W wyniku wojny setki tysięcy mężczyzn, głównie młodych, do końca życia musiało się zmagać z niepełnosprawnością. Wielu z nich utraciło zdolność do pracy i nie miało szansy na powrót do dawnego życia. Z ranami na twarzy i reszcie ciała, skazani byli na długie, bolesne leczenie.

Fotografia, która stała się symbolem francuskiego poświęcenia w Wielkiej Wojnie. Przedstawia inwalidów wojennych stojących przy wejściu do Sali Lustrzanej w Wersalu, w której 28 czerwca 1919 r. podpisano traktat pokojowy. Ich obecność i wygląd miały uświadomić niemieckiej delegacji winę Niemiec

TRAUMA WOJENNA

Wielu żołnierzy zmagало się z traumą wojenną. Wstrząs pourazowy objawiał się różnie: jako panika lub paraliż, niemożność logicznego myślenia, bezsenność, utrata umiejętności chodzenia lub mówienia. Jeszcze wiele lat po zakończeniu wojny tysiące weteranów cierpiało z powodu traumy.

© Wikipedia

Żołnierz aliancki cierpiący na nerwicę wojenną

PATOLOGIE SPOŁECZNE

Stały kontakt ze śmiercią i przemocą, w połączeniu z trudnościami gospodarczymi, głodem i epidemiami, doprowadził do obniżenia standardów moralnych i wzrostu przestępczości. Przemoc i kradzieże były powszechne, podobnie jak choroby weneryczne i prostytucja.

© SZ Photo/Scheel/Bridgeman Images

Hazard na ulicy, Berlin, 1919

DRAMATYCZNE WARUNKI CODZIENNEGO ŻYCIA

Katastrofalne żniwa z lat 1918–1921 obniżyły plony w Europie Środkowo-Wschodniej do poziomu 60–70 proc. produkcji przedwojennej. Duża część ludności tego regionu była zagrożona niedożywieniem i głodem. W związku z tym ważną inicjatywą humanitarną była amerykańska pomoc żywnościowa, którą stworzył przyszły prezydent USA Herbert Hoover. Działała ona w całej zniszczonej wojną Europie.

KOBIETY W PRACY

Aby wypełnić lukę powstałą w wyniku wysłania milionów mężczyzn na front, zaczęto w typowo męskich zawodach zatrudniać kobiety. Choć koniec wojny zmusił większość z nich do porzucenia nowych miejsc pracy, liczna grupa pozostała aktywna zawodowo. Kobiety nie miały wprawdzie dostępu do wszystkich zawodów i nie otrzymywały takiej jak mężczyźni płacy za porównywalną pracę, ale w wielu przypadkach uzyskały niezależność ekonomiczną.

Kobiety – kamieniarze w Lancashire, 1914–1918

© Wikipedia

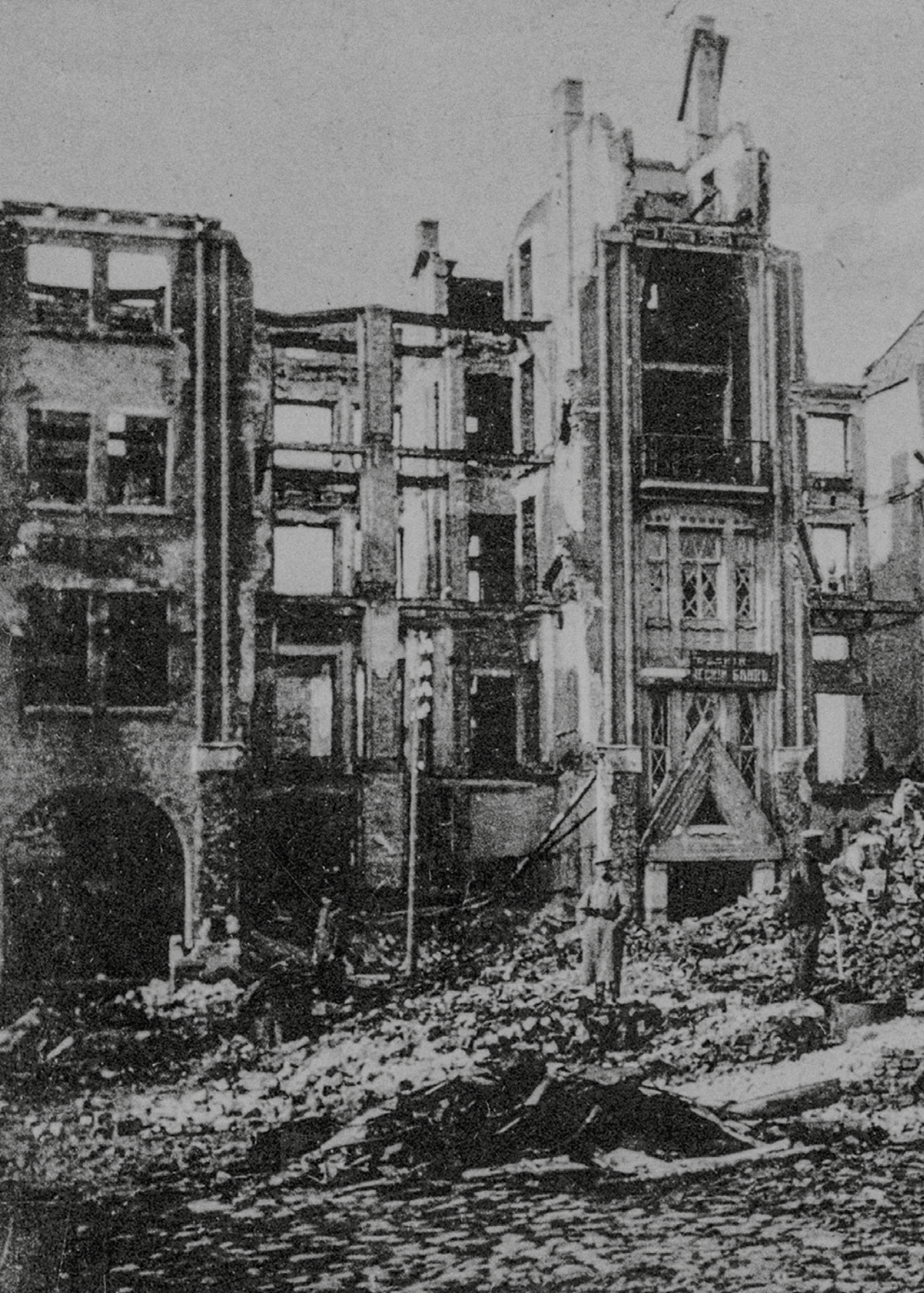
GŁOS Z EPOKI

Polska pisarka Maria Czapska o trudnych warunkach życia codziennego zimą 1918 r.:

Nastąpiła zima. Entuzjazm początkowy opada w obliczu głodu i chłodu. W całym kraju anarchia: grabież składów sprzętu wojennego po okupantach, omal codzienne manifestacje bezrobotnych. Rewolucja od Wschodu. Prowincje zachodnie jeszcze niewyzwolone, granice państwa nieustalone.¹¹

Mapa przedstawiająca obszary głodu w Europie w grudniu 1918 r., stworzona przez Amerykańską Administrację Żywności

GOSPODARCZE SKUTKI WOJNY I ODBUDOWA

Wojna spowodowała zniszczenia materialne, załamanie ekonomiczne i wywołała kryzysy walutowe, uniemożliwiając milionom ludzi zaspokojenie podstawowych potrzeb. Zmieniła międzynarodowe stosunki gospodarcze, a Stany Zjednoczone stały się główną potęgą gospodarczą na świecie. Sytuacja ekonomiczna w krajach pokonanych i nowo powstałych była dodatkowo powiązana z reparacjami wojennymi i hiperinflacją, która dla wielu społeczeństw okazała się traumatycznym przeżyciem. Jednak pierwsze lata powojenne przyniosły ze sobą również początek procesu odbudowy. W drugiej połowie lat dwudziestych, po pokonaniu inflacji, region zaczął się szybko rozwijać.

Jełgawa, Łotwa. Zniszczone budynki na ulicy Katoļu, ok. 1915

© The National Digital Library of Latvia. The collection In search of lost Latvia

ZNISZCZENIA WOJENNE

Największe zniszczenia były efektem walk. Ogromne straty materialne odnotowano zwłaszcza w Belgii, północno-wschodniej Francji, Polsce, Serbii i północno-wschodnich Włoszech.

Francuskie małżeństwo na gruzach swojego domu
w miejscowości zrujnowanej po wycofaniu się wojsk niemieckich, ok. 1916

REPARACJE WOJENNE

Na sytuację ekonomiczną wpłynęły wysokie reparacje wojenne nałożone na państwa centralne. Uzyskane w ten sposób środki potrzebne były aliantom do odbudowy zniszczonych miast, zapewnienia opieki nad niepełnosprawnymi i zwrotu długów wojennych zaciągniętych w Stanach Zjednoczonych. Odpowiedzialność za spłatę reparacji rozciągnięto również na nowe państwa, powstałe na terytoriach należących niegdyś do państw centralnych.

BARIERY W HANDLU MIĘDZYNARODOWYM

Zerwanie wielu dotychczasowych powiązań gospodarczych pociągnęło za sobą zmiany w handlu międzynarodowym. Dodatkowe trudności, spowodowane powstaniem nowych państw, wynikały ze wzrostu liczby granic celnych i ze zróżnicowania walut. Kłopoty sprawiał również podział zintegrowanych wcześniej systemów transportowych.

© Estonian History Museum, AM F 32908

Komarowka – kolejowe przejście graniczne między Estonią i Związkiem Sowieckim, utrudniające życie gospodarcze, lata dwudzieste

(HIPER)INFLACJA

Jeszcze przed zakończeniem wojny większość zaangażowanych w nią krajów doświadczyła wysokiej inflacji, powodującej obniżenie poziomu życia i wywołującej powszechne niezadowolenie społeczne. Najbardziej dramatyczny spadek wartości pieniądza, znajdujący odbicie w ogromnych podwyżkach cen (hiperinflacji), nastąpił w latach 1922–1924 w Niemczech, Austrii, na Węgrzech i w Polsce. W przypadku byłych państw centralnych główną przyczyną hiperinflacji były wysokie odszkodowania i dług narodowy; w Polsce wynikała ona ze strat poniesionych podczas pierwszej wojny światowej oraz z kosztów konfliktu polsko-bolszewickiego.

W czasie hiperinflacji w Niemczech banknoty miały tak niską wartość, że ludzie zaczęli nimi palić w piecach lub tapetować ściany

© East News

Wzrost ceny 1 kg chleba żytniego w Niemczech w 1923 r. Ceny w markach¹²

3.01.1923	163
4.07.1923	1 895
6.08.1923	8 421
3.09.1923	273 684
1.10.1923	9 474 000
22.10.1923	1 389 000 000
5.11.1923	78 000 000 000
19.11.1923	233 000 000 000

© Juliusz Bienias / PTN

Banknot o wartości 200 mld marek wyemitowany w okresie hiperinflacji w Niemczech 15 października 1923 r.

GŁOS Z EPOKI

**Wspomnienia Erny von Pustau z Hamburga,
październik 1922 r.:**

Pod koniec roku mój zasilek i wszystkie pieniądze, jakie zarabiałam, nie były warte nawet jednej filiżanki kawy. Można było pójść rano do piekarni i kupić dwie bułki za 20 marek – ale po południu te same bułki kosztowały już 25 marek. Piekarz nie wiedział, dlaczego tak się dzieje, [...] jego klienci też nie wiedzieli.¹³

© Albert Harlingue/Roger Viollet/Getty Images

Sprzedawczyni warzyw z osobnym koszem na banknoty,
Niemcy, ok. 1920

SKUTKI (HIPER)INFLACJI

Inflacja ułatwiała zadłużonym państwom oraz ich obywatelom spłatę długów za pomocą pieniędzy o coraz mniejszej wartości. Jednocześnie rujnowała pożyczkodawców i osoby żyjące ze stałych dochodów. Traumatyczne doświadczenie hiperinflacji przyczyniło się do politycznej destabilizacji dotkniętych nią krajów, podważyło zaufanie do państwa i uwarunkowało metody działania ekonomistów podczas przyszłych kryzysów.

© Agencja Fotograficzna Światovid/Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Zamieszki w Krakowie spowodowane hiperinflacją i brakami w zaopatrzeniu,
listopad 1923

REFORMY ROLNE

Reformy rolne podjęte w nowych krajach Europy Środkowo-Wschodniej miały na celu zwiększenie efektywności tego często zacofanego sektora. Tym sposobem rządy starały się rozładowywać napięcia społeczne zarówno na obszarach wiejskich, jak i – pośrednio, przez poprawę zaopatrzenia w żywność – również w miastach.

EKONOMICZNE ZNACZENIE EUROPY I USA PO WOJNIE

Głównym źródłem finansowania działań wojennych przez Niemcy i Austro-Węgry było drukowanie pieniędzy oraz krajowe pożyczki wojenne i podatki, podczas gdy Ententa zaciągała długi w Stanach Zjednoczonych. Ogromne wydatki na wojnę i zadłużenie państw Ententy osłabiły pozycję Europy w światowej gospodarce i przyczyniły się do szybkiego wzrostu potęgi ekonomicznej USA.

© Fortepan

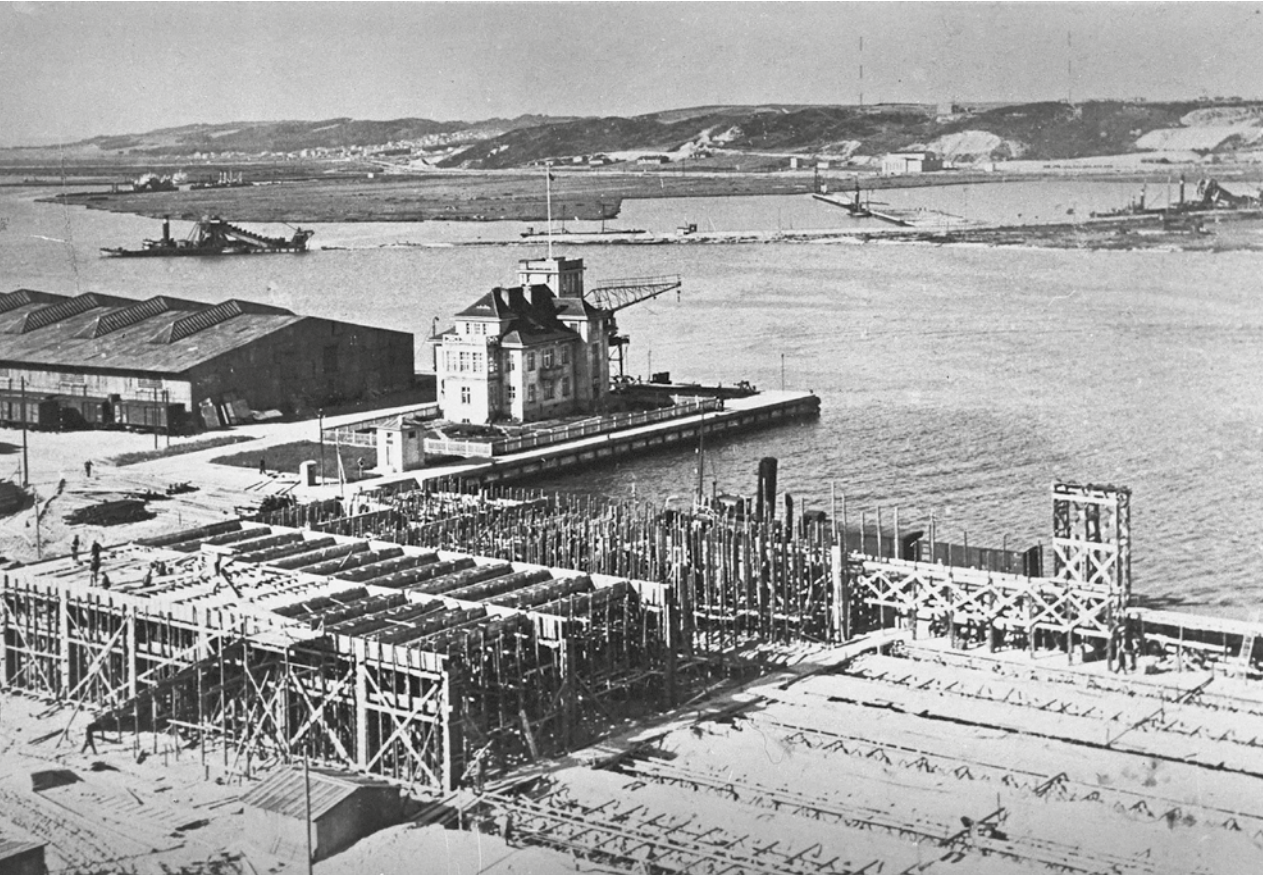

Rolnictwo na Węgrzech, ok. 1929

ODBUDOWA

Po wojnie podjęto wielkie wysiłki na rzecz odbudowy zniszczonych domów i stworzenia nowych obiektów przemysłowych, usługowych i mieszkalnych. Realizowane z wielkim rozmachem projekty inwestycyjne – zarówno rządowe, jak i prywatne – przyspieszyły modernizację krajów Nowej Europy, zwłaszcza po pokonaniu inflacji ok. 1923 r.

© PAP/CAF

Budowa nowego portu morskiego w Gdyni
– jednej z głównych inwestycji w Polsce w latach dwudziestych

WIELKA TRANSFORMACJA

Intensyfikacja procesów modernizacyjnych w Europie Środkowo-Wschodniej rozpoczęła się po zakończeniu wojny i była zarazem jednym z jej rezultatów. Głębokie przeobrażenia można było zaobserwować w polityce, gospodarce, technologii, kulturze, a nawet w życiu codziennym. Kształtujące się ideologie polityczne dążyły do stworzenia nowego sposobu życia i myślenia. Niektóre z tych zmian doprowadziły ostatecznie do powstania reżimów autorytarnych. Jednocześnie nowy kontekst polityczny umożliwił emancypację narodów, proklamowanie nowych państw (głównie republik) oraz równouprawnienie kobiet.

Polska aktorka Zula Pogorzelska w swoim samochodzie, 1929

© Narodowe Archiwum Cyfrowe

REPUBLIKI ZAMIAST MONARCHII

Większość nowo powstałych państw narodowych Europy Środkowo-Wschodniej była republikami. Natomiast ustrój monarchiczny przetrwał w krajach Europy Południowej oraz – częściowo do dzisiaj – w niektórych państwach Europy Zachodniej.

© Alytus Ethnographic Museum

Wybory do konstytuanty Litwy, Olita, 1920

NOWE PRAWA I NOWI WYBORCY

Nowo utworzone państwa przeprowadzały wybory powszechne, a ich parlamenty uchwały konstytucje ustanawiające ramy życia publicznego. Przełomową zmianą było przyznanie praw wyborczych kobietom. Podczas gdy przed 1914 r. takie prawa kobiety miały tylko w pięciu krajach na całym świecie, w czasie wojny i krótko po niej zyskały je w ponad 20 krajach, w tym prawie we wszystkich państwach Nowej Europy.

Kobiety głosują podczas wyborów do rady miasta, Warszawa, 1927

© Narodowe Archiwum Cyfrowe

Kobiety wśród działaczy Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (USPD) podczas Zgromadzenia Narodowego w Weimarze, 1919

POSTĘP TECHNOLOGICZNY

Wojna niezmiernie przyspieszyła postęp technologiczny mający ułatwić działania wojenne. Wiele wynalazków znalazło nowe zastosowanie także w okresie pokoju. Przykładem może być rozwój lotnictwa. W Europie Środkowo-Wschodniej połączenie lotnicze między Wiedniem, Lwowem i Kijowem uruchomiono już wiosną 1918 r. W 1927 r. Charles Lindbergh odbył pierwszy bezpośredni lot z USA do Europy.

DOBROBYT PO (HIPER)INFLACJI

Po przezwyciężeniu powojennego kryzysu i hiperinflacji Nowa Europa zaczęła się szybko rozwijać, a jej mieszkańcy odkrywali nowe sposoby spędzania czasu i wydawania pieniędzy.

Zmiana kobiecych ról widoczna była także w modzie. Na zdjęciu dwie kobiety w charakterystycznych dla tego okresu fryzurach, płaszczach z futrem, kapeluszach i krótkich sukienkach, Węgry, 1923

PLANOWANIE MIEJSKIE I URBANIZACJA

Zmieniało się również planowanie przestrzeni miejskiej. Architekci i urbaniści dążyli do stworzenia nowego rodzaju przestrzeni publicznej i mieszkalnej, odmiennej od dotychczasowej, którą poddano ostrej krytyce. Nowe propozycje urbanizacyjne zakładały fuzję cech miejskich i wiejskich. Funkcjonalne budynki i połączenia komunikacyjne miały kształtować styl życia mieszkańców i wspierać ich działalność zawodową.

Karl-Marx-Hof, Wiedeń. Kamienica miejska wybudowana w latach 1927–1930 w ramach programu mieszkalnictwa socjalnego Czerwony Wiedeń, zainicjowanego w 1919

© Thomas Bata Foundation

Domy robotnicze zbudowane przez firmę obuwniczą Bata w Zlinie (wówczas Czechosłowacja) w latach trzydziestych. Ta nowoczesna dzielnica domów jednorodzinnych była częścią programu reform społecznych, koncentrującego się na stylu życia jednostki – alternatywnego wobec awangardowych koncepcji mieszkalnictwa zbiorowego

Narkomfin w Moskwie – słynny przykład architektury konstruktywistycznej i awangardowego planowania wnętrza w Związku Sowieckim. Budynek po prawej stronie miał tylko pokoje do spania. Kuchnia, łazienka, jadalnia i inne udogodnienia dla wszystkich lokatorów znajdowały się w mniejszym budynku po lewej stronie

© Dom Nowogo Byta/Ognikhaus

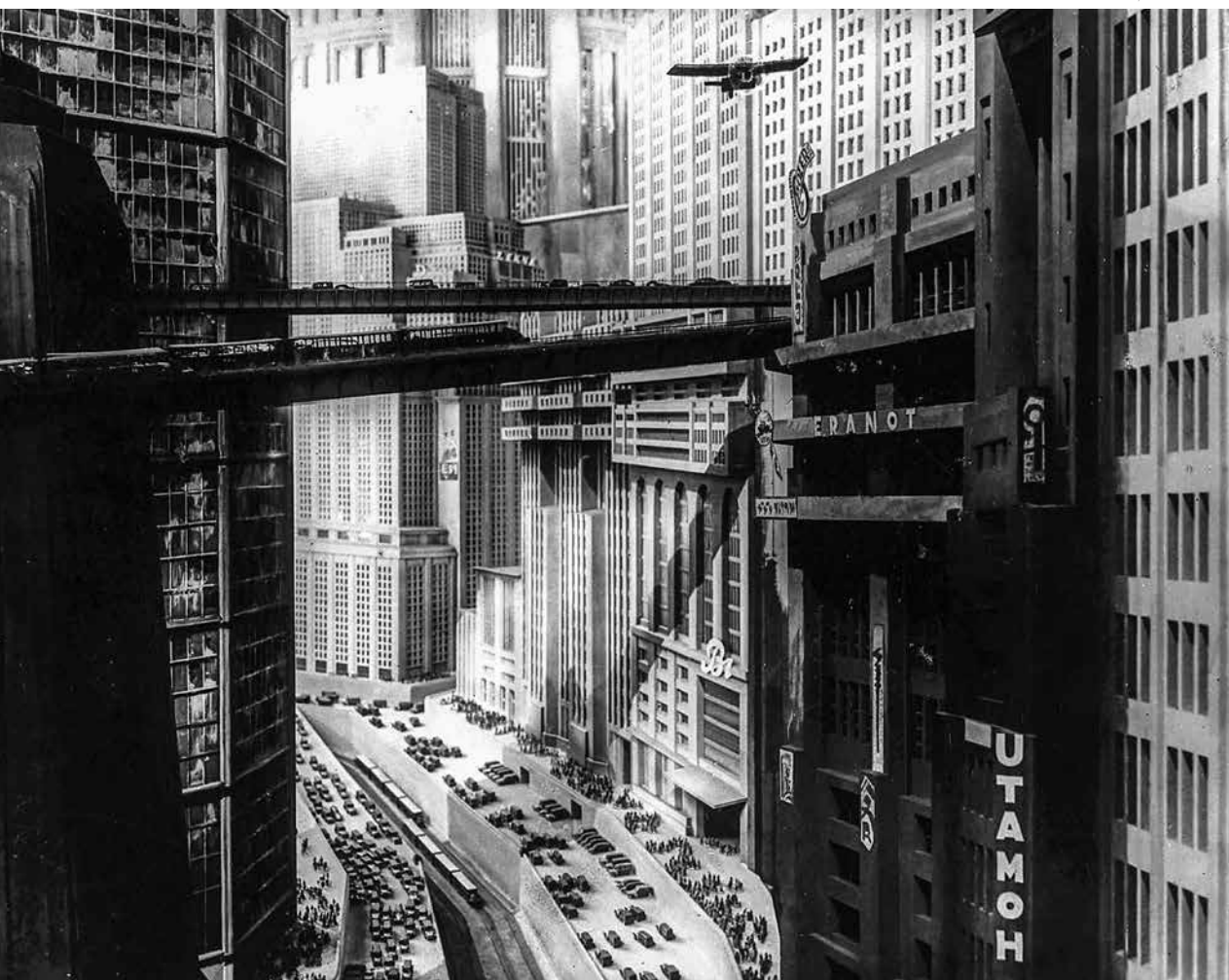

© AKG/East News

Niezrealizowany projekt przebudowy jednej z dzielnic Paryża, opracowany w 1925 r. przez architekta Le Corbusiera we współpracy z producentem samochodów Gabrielem Voisinem. Ich koncepcja opierała się na stworzeniu sieci dróg dla samochodów osobowych i wzniesieniu drapaczy chmur

SZTUKA I KULTURA

Pierwsza wojna światowa wzmocniła przekonanie o konieczności dokonania odnowy moralnej dwudziestowiecznego człowieka, co znalazło wyraz w pojmowaniu roli artysty jako osoby kształtującej rzeczywistość przez sztukę – w duchu odnowy społecznej i politycznej. Poszukując artystycznej odnowy samej sztuki w myśl idei stworzenia „nowego człowieka”, część ówczesnych artystów inspirowała się sztuką prymitywną, część próbowała eksplorować podświadomość, a jeszcze inni podkreślali społeczny i użytkowy sens swojej twórczości.

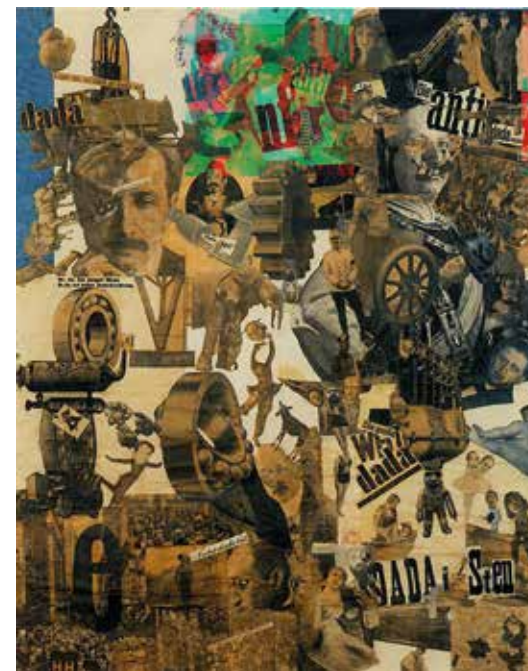
Kadr z *Metropolis* Fritza Langa (1927), niemieckiego ekspresjonistycznego filmu science fiction, który przedstawiał futurystyczną miejską dystopię. Widoczne w nim były wpływy Bauhausu, kubizmu i futuryzmu

© AKG/East News

© Staatgalerie Stuttgart

Rzeźby *Adam* i *Ewa* Ernsta Ludwiga Kirchnera, 1920–1921. Jest to przykład prymitywizmu, który dążył do odnowy rzekomo tradycyjistycznej i pustej sztuki europejskiej przez szukanie inspiracji w plemiennej sztuce Afryki i Oceanii

© Weonila Kom/FENIS

Hannah Höch, *Cięcie nożem kuchennym dada przez ostatnią weimarską, spasioną piwem epokę kulturalną Niemiec, 1919–1920*. Dadaści stworzyli technikę fotomontażu, która pozwoliła zastąpić tradycyjne materiały kompozycyjne kolażem fotografii, reklam lub fotosów filmowych. Ruch dada zareagował na kryzys kultury europejskiej, przełamując tradycję i zastępując ją żartem, prowokacją i absurdem

© Wikipedia

Rekonstrukcja tzw. kuchni frankfurckiej, zaprojektowanej przez Margarete Schütte-Lihotzky w 1926 r. Projekt powstał z myślą o modernistycznej dzielnicy Nowy Frankfurt (Neues Frankfurt) z funkcjonalnymi mieszkaniami

INSTYTUCJE NAUKOWE I TOŻSAMOŚĆ NARODOWA

Do wzmocnienia poczucia tożsamości narodowej w nowo utworzonych państwach znacznie się przyczyniły powoływane po wojnie ośrodki badawcze i uniwersyteckie. Zapewniały rozwój nauki w danym kraju i poprawę ogólnego poziomu wykształcenia społeczeństw Nowej Europy.

Inauguracja roku akademickiego na Uniwersytecie Helsińskim, który odegrał ważną rolę w propagowaniu języka fińskiego, 1919

© Sundström Eric/Helsinki City Museum

KOŚCIOŁY PO WOJNIE

W nowo powstających krajach Europy Środkowo-Wschodniej Kościoły stanowiły ważny czynnik wzmacniający tożsamość wielu mniejszości narodowych. Całkowicie odmienna sytuacja panowała w Związku Sowieckim, gdzie Cerkiew, uznana za przeciwnika reżimu komunistycznego, doświadczała systematycznych prześladowań.

Żołnierze Armii Czerwonej płądrują monaster Simonowski w Moskwie, 1927

© ullstein bild/ullstein bild via Getty Images

WALKA O TOŻSAMOŚĆ

W skład społeczeństw państw Nowej Europy wchodziły rozmaite mniejszości narodowe, etniczne i religijne. Sytuacja ta z jednej strony powodowała liczne napięcia wewnętrzne między państwem lub większością etniczną a mniejszościami, z drugiej zaś decydowała o kulturowym bogactwie regionu. Niektórzy członkowie mniejszości współpracowali lub asymilowali się z większością, inni decydowali się na emigrację, jeszcze inni podejmowali działania mające na celu uzyskanie autonomii lub rewizję granic. Społeczności żydowskie często doświadczały antysemityzmu o różnym stopniu przemocy.

© Mauša Figelis/© Šiauliai Aušros Museum

Drużyna piłkarska żydowskiego młodzieżowego klubu sportowego Makabi,
powiat szawelski, północna Litwa

WZMOCNIENIE TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ

Większość rządzących postępowała zgodnie z polityką tworzenia, centralizacji i unifikacji narodu. Uważali oni nowe systemy demokratyczne za realizację narodowych dążeń do emancypacji. W związku z tym ślady dziedzictwa imperiów sprzed wojny były często traktowane jako symbol obcego ucisku.

© Zbiory D. B. Tomaczewskiej/East News

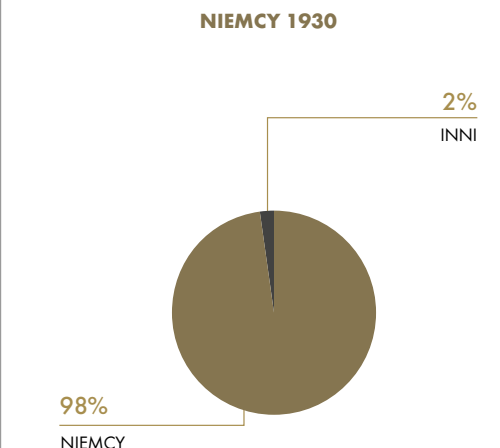
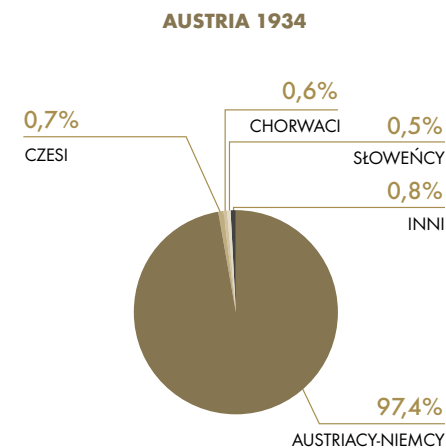
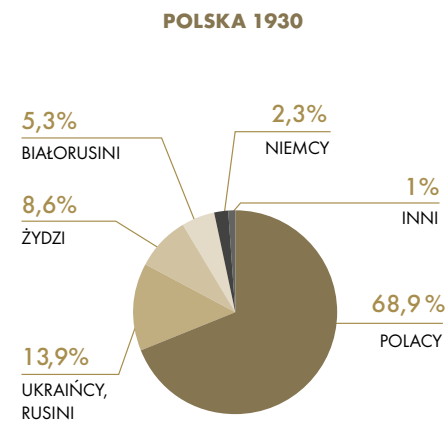
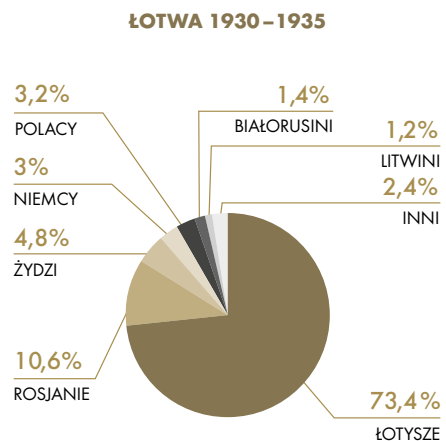
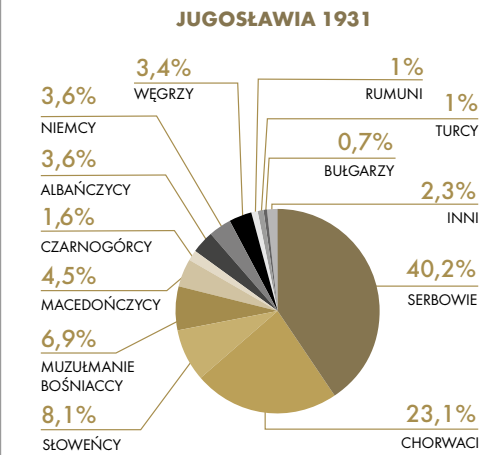
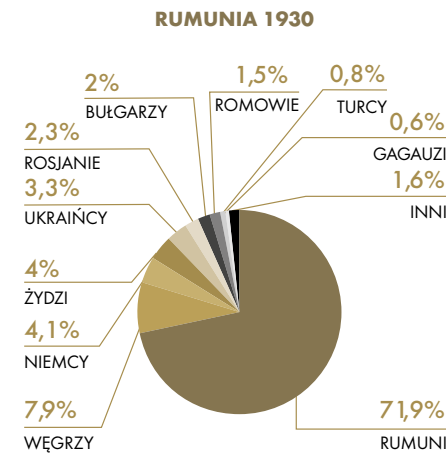
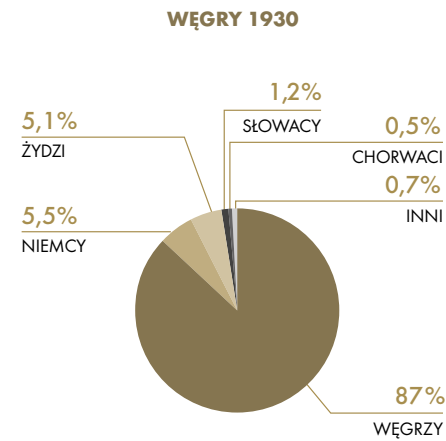
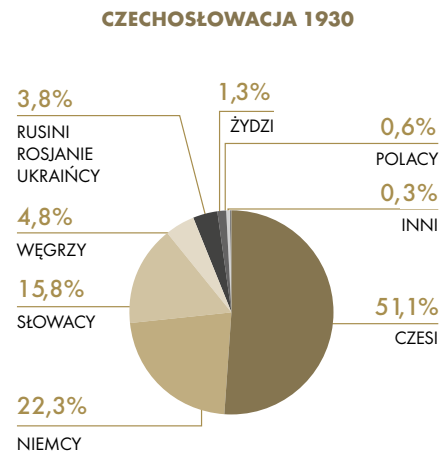

W latach 1924–1926 dokonano w Warszawie rozbiórki monumentalnej cerkwi prawosławnej wzniesionej przez władze carskie w centrum miasta (na dzisiejszym placu marsz. Józefa Piłsudskiego). Przez wielu Polaków budowla była uznawana za symbol rosyjskiej dominacji

MNIEJSZOŚCI NARODOWE W LICZBACH

W prawie wszystkich nowych państwach regionu mniejszości narodowe stanowiły znaczny procent populacji, co było m.in. konsekwencją zmian granic. Większość narodów tworzących państwa w Nowej Europie miała też duże diaspory żyjące za granicą.

STRUKTURA ETNICZNA WEDŁUG DEKLAROWANEGO JĘZYKA¹⁴

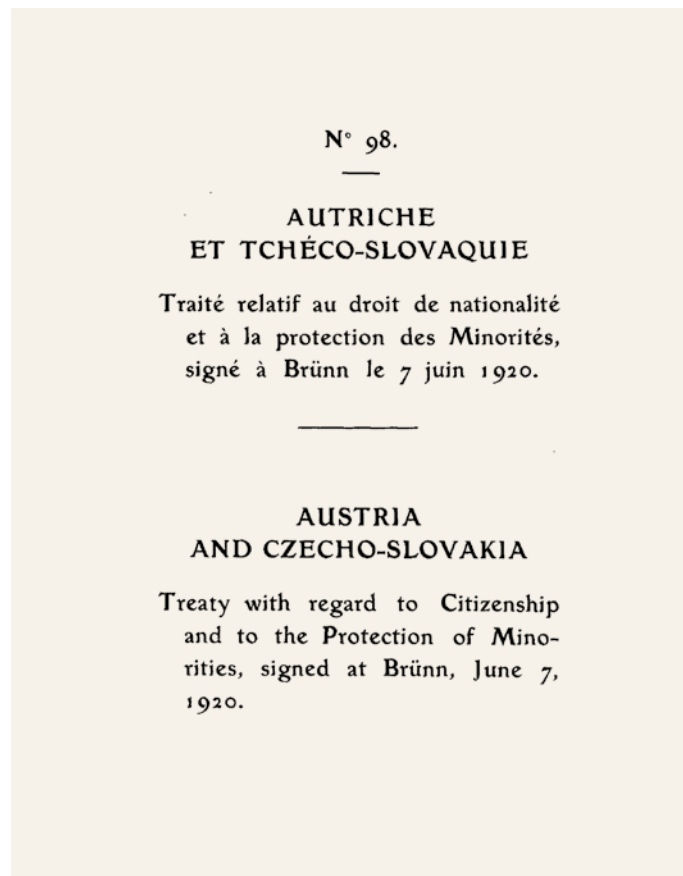

POSTAWY WOBEC MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH

Wbrew założeniom systemu ochrony mniejszości, wypracowanego przez Ligę Narodów, rządy nowych państw na ogół nieufnie traktowały ruchy regionalne i przedstawicieli mniejszości narodowych. Niektóre działania administracyjne miały nawet na celu asymilację lub ograniczenie praw mniejszości. Jednocześnie wiele mniejszości nie wyrażało chęci integracji z nowymi państwami. Mimo napięcia odczuwanego w życiu codziennym konflikty narodowe w latach dwudziestych nie były jeszcze tak wyraźne, jak stało się to później.

(NIE)PEWNOŚĆ PRAW MNIEJSZOŚCI

Podpisane po konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. wielostronne i dwustronne traktaty dotyczące ochrony mniejszości narodowych miały na celu ograniczenie konfliktów w nowych, wielonarodowych państwach, które powstały na terytoriach dawnych imperiów niemieckiego, rosyjskiego i austro-węgierskiego. Podobne przepisy nie zostały jednak nałożone na kraje Europy Zachodniej. Mimo że postanowienia te były z czasem coraz bardziej ignorowane przez zobowiązane do ich przestrzegania państwa, pozostawały podstawą międzynarodowej ochrony praw mniejszości do wybuchu wojny w 1939 r.

Dwustronny traktat o mniejszościach podpisany w 1920 r. przez Austrię i Czechosłowację zobowiązywał do poszanowania praw mniejszości narodowych na terytoriach obu państw

MNIEJSZOŚCI NARODOWE – BOGACTWO REGIONU

Bliskie współistnienie większości i mniejszości narodowych wywoływało wewnętrzne napięcia, jednak ta mozaika etniczna i kulturowa była zarazem bogactwem regionu. Reprezentanci mniejszości przyczyniali się do rozwoju różnych dziedzin życia w nowo powstałych państwach.

Romscy muzycy w Szombathely, Węgry, 1928

Ödön von Horváth
(Edmund Josef von Horváth),
dramaturg i powieściopisarz.
Urodzony w austro-węgierskim Fiume
(obecnie Rijeka, Chorwacja),
pisał po niemiecku,
używał natomiast węgierskiego
nazwiska i paszportu

ŻYDZI W SPOŁECZEŃSTWIE

Żydowska księgarnia w Berlinie –
ulica z lat dwudziestych

Żydzi ze środkowoeuropejskich miasteczek i zubożałych dzielnic dużych miast z reguły żyli w ubóstwie. Część Żydów zamieszkujących dany region była w pełni zasymilowana z lokalnymi społecznościami. Inni popierali ruch syjonistyczny promujący żydowską emigrację do Palestyny. Obecność Żydów, ich życie religijne i obyczaje nadawały regionowi szczególny koloryt, przyczyniając się znacząco do rozwoju nowych państw i ich kultur.

Szkola żydowska w sztettli Malaty, Litwa, 1931.
„Sztetl” to określenie miasteczek w Europie Środkowo-Wschodniej zamieszkałych głównie przez Żydów

ANTYSEMITYZM

Antysemityzm już przed wojną był dużym problemem w wielu krajach Europy. Do jego zaognienia w Europie Środkowo-Wschodniej przyczyniły się złe warunki życia w czasie wojny. Przeciw żydowskim tradycjonalistom kierowano także oskarżenia o brak entuzjazmu dla nowo powstałych państw, połączone z wyolbrzymionymi zarzutami o wspieranie bolszewizmu przez postępowe środowiska żydowskie. W wojnach i konfliktach wewnętrznych w latach 1918–1923 Żydzi często byli ofiarami ekscesów, a nawet pogromów.

Ustawa wprowadzająca *numerus clausus* na Węgrzech w 1920 r.
Ograniczała liczbę studentów wywodzących się z mniejszości etnicznych,
w praktyce głównie pochodzenia żydowskiego

GŁOS Z EPOKI

Relacje naocznych świadków pogromu w Płoskirowie (obecnie Chmielnicki, Ukraina) w 1919 r., w którym zginęło ok. 2 tys. Żydów:

Kozacy [...] weszli do domów, wyjęli szable i zaczęli wyrzynać wszystkich Żydów w domach, bez względu na wiek czy płeć. [...] Do domu Korczaka [...] przyszło ośmiu mężczyzn i najpierw roztrzaskali okna na kawałki. [...] Złapali starego Korczaka za brodę i zaciągnęli do kuchennego okna. Wyrzucili go przez nie na ulicę, a stojący tam pozostali kozacy go zabili. Wówczas mężczyźni w środku zamordowali starą matkę i dwie córki. Młodą kobietę zawlekli za włosy do innego pokoju, po czym wyrzucili ją na ulicę, gdzie została barbarzyńsko zabita. Następnie wrócili do domu i zadali kilka poważnych ran trzynastoletniemu chłopcu, który potem całkowicie ogłuchł.¹⁶

Żydzi zranieni podczas pogromu w Płoskirowie (obecnie Chmielnicki), Ukraina, 1919

GŁOS Z EPOKI

Synagoga Beit Chasidim, spalona podczas pogromu we Lwowie

Pogrom we Lwowie, 22–24 listopada 1918 r.

Po ponad trzech tygodniach ciężkich walk z siłami ukraińskimi o Lwów, zakończonych wyparciem ich z miasta, w dniach 22–24 listopada 1918 r. grupy polskich mieszkańców, żołnierzy oraz miejscowych kryminalistów zaatakowały ludność żydowską. Powodem było rzekome wsparcie, jakiego udzieliła ona (także rękami swojej milicji) Ukraińcom walczącym z Polakami. W trakcie pogromu zamordowanych zostało najpewniej 72 Żydów – dorosłych, dzieci i starców, a kilkaset osób odniosło rany, dokonano gwałtów, spalono kilkadziesiąt domów żydowskich, obrabowano i zdewastowano setki sklepów. Informacje o pogromie obiegły prasę europejską i amerykańską i były jedną z przyczyn zmuszenia Polski do zawarcia tzw. małego traktatu wersalskiego, gwarantującego prawa mniejszości narodowych. Do dzisiaj pogrom ten budzi liczne kontrowersje.

Przytoczony niżej fragment artykułu Josepha Rotha, austriackiego pisarza i dziennikarza żydowskiego pochodzenia, przedstawia o wiele bardziej optymistyczny obraz wielonarodowego Lwowa w kilka lat po pogromie z 1918 r.:

Dzisiaj [we Lwowie] mówi się po polsku, niemiecku, rusku [...], w jidysz. Tak zawsze rozmawialiśmy w tym regionie. Ludzie prawdopodobnie nie będą mówić inaczej [...]. Młode i małe narodowości są wrażliwe. Duże także. Jednolitość narodowa i językowa może być siłą, różnorodność narodowa i językowa zawsze stanowi siłę. W tym sensie Lwów jest barwnym miejscem na wschodzie Europy, gdzie przez długi czas nie było kolorów. Miasto jest barwnym miejscem: biało-czerwone, żółto-niebieskie i trochę żółto-czarne. Nie wiem, komu mogłoby to szkodzić.¹⁵

PAMIĘĆ ZWYCIĘSTWA I PAMIĘĆ PRZEGRANEJ

Upamiętnianie ofiar wojny rozpoczęto na długo przed zakończeniem konfliktu. Pomniki wznosiły władze państwowe i lokalne. Podobnie było z tworzeniem cmentarzy. W krajach Europy Środkowo-Wschodniej po 1918 r. podczas ceremonii upamiętniających wojnę czczono również pamięć poległych w walkach o niepodległość. Dla niektórych narodów uroczystości te wiązały się z poczuciem wyzwolenia, dla innych były wspomnieniem gorzkiej porażki. Dlatego jedni przywódcy czasu wojny zostali okrzyknięci bohaterami, a innych nieraz określano mianem zdrajców.

Pomnik poświęcony żołnierzom poległym
w obronie Belgradu, Serbia, 1931

© Vladimir Dordević/National Library of Serbia

GROBY KSZTAŁTUJĄCE PAMIĘĆ

Użycie na bezprecedensową skalę artylerii i karabinów maszynowych uniemożliwiało identyfikację, a nawet odnalezienie ciał setek tysięcy żołnierzy poległych podczas pierwszej wojny światowej. W konsekwencji w okresie międzywojennym w wielu państwach powstawały groby nieznanego żołnierza i mauzolea. Odgrywały potem rolę centralnych miejsc oficjalnej pamięci i pomagały w kształtowaniu tożsamości narodowej.

Ceremonia
przeniesienia
szczątków ok. 130 tys.
niezidentyfikowanych
żołnierzy francuskich
i niemieckich poległych
podczas bitwy
pod Verdun
do ossuarium przy
forcie Douaumont,
głównym
punkcie bitwy,
Francja, 1927

© National Library of France, Prints and Photographs Department, E113 (2818)

© Muzeum Niepodległości/Epai News

Odsłonięcie Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie, 1925

W 1938 r. powstało mauzoleum dla ciał ponad 5 tys. rumuńskich żołnierzy, którzy polegli w bitwie pod Mărășești. Stało się ono w Rumunii oficjalnym miejscem pamięci

© BU-F010731-428403, Artivive / National Geographic

Grób Nieznanego Żołnierza w Budapeszcie, wzniesiony w 1929 r. Na zdjęciu uroczystości ku czci św. Emeryka, 1930

© Photo 12/UG/Getty Images

Pomnik bohaterów pierwszej wojny światowej w Wiedniu, 1934

© Imagno/Getty Images

GŁOS Z EPOKI

© National Library of Romania, Special Collections, Photographs Cabinet, 155359

Amilcar Săndulescu. Fotografia wykonana w atelier Julietta w Bukareszcie, 14 maja 1923 r.

Wspomnienia Amilkara Săndulescu. W 1923 r. tego dwunastoletniego sierotę z Rumunii wybrano, by spośród trumien poległych żołnierzy wskazać tę, w której leży jego ojciec. Trumna została później przetransportowana do Bukaresztu i umieszczona w Grobie Nieznanego Żołnierza:

Stanąłem przed dziesięcioma trumnami, drżąc i nie wiedząc, którą wskazać. Aż podszedłem do czwartej trumny. Tknięty jakimś przecuciem, położyłem na niej rękę. W tej chwili przeszył moją duszę wielki dreszcz emocji, a słowa same popłynęły z moich ust: To jest mój ojciec. Klęcząc, modliłem się: Panie, mój Boże, masz wszystkich bohaterów narodu, masz mojego ojca.¹⁷

(NIE)PAMIĘĆ O ŻOŁNIERZACH PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

W Europie Środkowo-Wschodniej polityka pamięci była skoncentrowana o wiele bardziej na okresie powojennego budowania państwowości i późniejszych konfliktach niż na samej Wielkiej Wojnie. Eksponowała zatem przede wszystkim bohaterów walk o niepodległość, mimo iż dominującą częścią ofiar wojennych stanowili żołnierze cesarskich armii polegli przed 1918 r. Z kolei na Bałkanach tych, którzy zginęli podczas pierwszej wojny, postrzegano jako męczenników sprawy narodowego wyzwolenia. W Nowej Europie upamiętnianie poległych w wojnach o niepodległość służyło za mit założycielski państwowości.

Muzeum poświęcone
Łotewskiemu Regimentowi Strzelców
walczącemu o niepodległość,
założone w Rydze w 1916

© Eduard Schulz, Riga atelier of Carl Anton Schulz. Image courtesy of LATVIANS.COM

© PAP/CTK

Pomnik *Praga swoim zwycięskim synom*
ku czci czechosłowackich legionistów,
plac Palackiego, Praga 1936

© Narodowe Archiwum Cyfrowe

Mauzoleum legionistów walczących
o niepodległość Polski, wzniesione w 1932 r.
w Kaliszu

TRAUMA I SZTUKA

Wojna wywołała również głosy krytyczne na długo przed końcem działań zbrojnych. Podkreślano jej okrucieństwo i nieodłączne zło oraz zwracano uwagę na wojenną traumę. Artyści starali się wyrazić stan świadomości społeczeństw, w których żyli i tworzyli. W związku z tym jeszcze długo po 1918 r. powstawało wiele dzieł sztuki o antywojennej wymowie.

Pole ciał, obraz austriackiego malarza Albina Egger-Lienza, 1918

Scena z amerykańskiej ekranizacji antywojennej powieści *Na Zachodzie bez zmian* niemieckiego weterana pierwszej wojny światowej Ericha Marii Remarque'a, w reżyserii Lewisa Milestone'a, 1930

Ranny człowiek (jesień 1916, Bapaume) z serii *Wojna*, rycina niemieckiego artysty Ottona Dix'a, 1924

PAMIĘĆ O PRZYWÓDCACH WOJSKOWYCH I POLITYCZNYCH

Kult przywódców politycznych, którzy wcześniej często byli zwycięskimi dowódcami wojennymi, stanowił uderzający przykład rozwoju pamięci zbiorowej w różnych krajach. Dziś ocena ich spuścizny jest niejednoznaczna – wielu z nich było wprawdzie współzałożycielami nowych państw, lecz później wprowadzało rządy autorytarne.

Marszałek Alexandru Averescu, dowódca armii rumuńskiej podczas pierwszej wojny światowej. Po wojnie był trzykrotnym premierem Rumunii i liderem partii politycznej

© Romanian Ministry of National Defence

© ENRS

„Praca, uczciwość, praworządność” – medal Partii Ludowej kierowanej przez marszałka Alexandru Averescu, z jego podobizną, lata dwudzieste lub trzydzieste

© AKG/East News

© ENRS

Pocztówka przedstawiająca pomnik pod Tannenbergiem, portret Paula von Hindenburga i pałac prezydencki w Berlinie, 1927

Feldmarszałek Paul von Hindenburg, który w 1914 r. w bitwie pod Tannenbergiem zatrzymał rosyjską ofensywę w Prusach Wschodnich, po pierwszej wojnie światowej sławiony był przez Niemców jako zwycięski dowódca. Nie pamiętano natomiast o jego odpowiedzialności za niemiecką klęskę w latach 1916–1918. W 1925 r. wybrany został na prezydenta. Obecnie w Niemczech jego spuścizna budzi poważne kontrowersje, gdyż w 1933 r. Hindenburg mianował Adolfa Hitlera kanclerzem Rzeszy Niemieckiej i pomógł nazistowskiemu rządowi zdobyć akceptację ze strony konserwatywnych elit

© East News

W latach 1920–1944, pod nieobecność króla, admirał Miklós Horthy rządził Królestwem Węgier jako regent. Ustanowił autorytarny system polityczny połączony z elementami parlamentaryzmu. Pod jego przywództwem Węgry w listopadzie 1940 r. dołączyły do państw Osi i 26 czerwca 1941 r. przystąpiły do drugiej wojny światowej po stronie Niemiec

© Wikipedia

Węgierska moneta o nominale pięciu pengő z wizerunkiem admirała Miklósa Horthyego, 1930

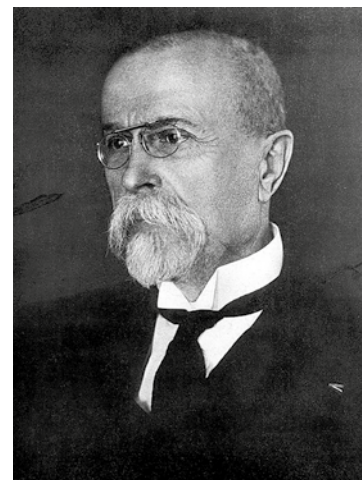
© Wikipedia

Mustafa Kemal Atatürk („Ojciec Turków”), założyciel Republiki Turcji i jej prezydent w latach 1923–1938. Uważany jest za architekta nowoczesnego państwa tureckiego, chociaż wielokrotnie naruszał zasady demokracji, które – jak sądził – były nie do pogodzenia z programem radykalnej modernizacji

© ENRS

Turecki banknot o nominale 500 lir z portretem Mustafy Kemala Atatürka, 1927

© Smithsonian Libraries

Tomáš Garrigue Masaryk, pierwszy prezydent Czechosłowacji w latach 1918–1935. Uważany jest za twórcę tego kraju i symbol demokracji

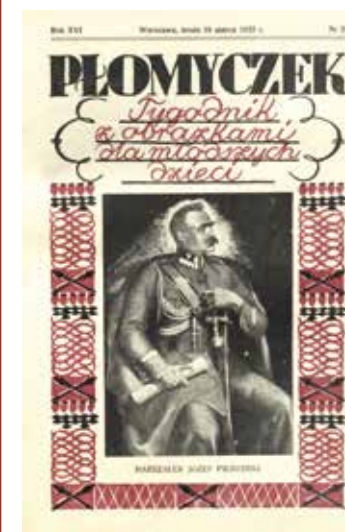

„Wyzwoliciele narodu czechosłowackiego”. Pamiątkowa pocztówka z pierwszym prezydentem Czechosłowacji Tomášem Garrigue Masarykiem i prezydentem USA Woodrowem Wilsonem

© Muzeum Narodowe w Kielcach

Marszałek Józef Piłsudski, twórca i najważniejszy wśród dowódców Legionów Polskich walczących w pierwszej wojnie światowej o niepodległość Polski, w latach 1918–1922 był (tymczasowym) Naczelnikiem Państwa i Naczelnym Dowódcą Wojsk Polskich, a w 1926 r. dokonał zamachu stanu, który doprowadził do rządów autorytarnych w kraju. Mimo to postrzegany jest przede wszystkim jako jeden z twórców polskiej niepodległości i do dziś pamiętany jako bohater

© ENRS

„Płomyczek. Tygodnik z obrazkami dla młodszych dzieci”. Numer opublikowany w 1932 r. z okazji imienin marszałka Józefa Piłsudskiego (19 marca), które w Polsce międzywojennej były nieoficjalnym świętem narodowym

© Wikipedia

Pierwszy prezydent Litwy Antanas Smetona (rządził w latach 1919–1920 i 1926–1940).

W 1926 r. przeprowadził zamach stanu umożliwiając mu stworzenie autorytarnego reżimu, w którym sprawował władzę z częściowym pominięciem parlamentu

© mp postage stamps/Alamy Stock Photo

Znaczek z wizerunkiem prezydenta Antanasa Smetony upamiętniający odzyskanie niepodległości przez Litwę i odbudowę kraju

PAMIĘĆ ZWYCIĘSTWA, PAMIĘĆ KLĘSKI

Dla niektórych narodów pamięć o Wielkiej Wojnie i jej następstwach była nierozdzielnie związana z traumą porażki i poczuciem niesprawiedliwości. Dla innych koniec wojny i pierwsze lata powojenne niosły wyłącznie pozytywne skojarzenia z odzyskaniem i obronięciem niepodległości.

© AFP/East News

Okaleczony strażnik w podparyskim lasku Compiègne, gdzie w 1918 r. podpisano rozejm, 11 listopada 1927 r.

© Department of History, University of California

Popularny mit „cios w plecy” zobrazowany na ilustracji z 1919 r. Głosił on, jakoby niepokonana armia niemiecka została zmuszona do kapitulacji przez socjalistów, demokratów i Żydów, którzy mieli zawrzeć pokój na warunkach krzywdzących dla Niemców

© Biblioteka Narodowa

Kartka pocztowa z reprodukcją obrazu polskiego malarza Stanisława Batowskiego-Kaczora *Bitwa pod Zadwórzem* (1929). Obraz przedstawia bitwę z czasów wojny polsko-bolszewickiej między polskimi obrońcami Lwowa a oddziałami Armii Czerwonej. W trakcie niezwykle krwawego starcia, do którego doszło w sierpniu 1920 r., zginęli prawie wszyscy polscy żołnierze, zatrzymali jednak natarcie sowieckiej Konnej Armii. Z tego względu bitwa, upamiętniana w Polsce międzywojennej jako jedno z najważniejszych zwycięstw polskiej armii, nazywana jest polskimi Termopilami

EROZJA NOWEJ EUROPY

Fundamenty Nowej Europy były kruche. Wiele spośród państw, które ukształtowały się w bardzo krótkim czasie, musiało funkcjonować na zdewastowanych przez wojnę obszarach ze zróżnicowaną etnicznie ludnością. Seria narastających problemów, takich jak rewizjonizm, kryzys gospodarczy oraz powstanie autorytarnych i totalitarnych rządów, podważyła stabilność nowego porządku i ostatecznie przyczyniła się do wybuchu drugiej wojny światowej, chociaż konflikt ten nie był od początku nieunikniony.

Przemówienie radiowe prezydenta Woodrowa Wilsona z 10 listopada 1923 r., upamiętniające dzień zawieszenia broni i poruszające m.in. kwestię nieprzystąpienia Stanów Zjednoczonych do Ligi Narodów:

[...] oto początki owego wiekopomnego listopada, który wzniosł narody świata na najwyższy poziom wizji i osiągnięć, gdy stoczona została i wygrana wielka walka o demokrację i prawo. Jakkolwiek przywoływanie wspomnień o tym szczęśliwym czasie triumfu na zawsze pozostanie dla nas zmaczone i gorzkie za sprawą tego haniebnego faktu, że kiedy zwycięstwo zostało osiągnięte, co należy podkreślać – głównie dzięki niezłomnemu duchowi i olbrzymim ofiarom naszych własnych niezrównanych żołnierzy – odwróciliśmy się plecami do naszych sojuszników i odmówiliśmy wzięcia jakiegokolwiek odpowiedzialności za warunki pokoju lub umacnianie i ugruntowywanie wyników wojny. Zwyciężywszy tak wielkim kosztem ludzkiego życia i ogromnym nakładem środków, wycofaliśmy się w ponurą i samolubną izolację [...].¹⁸

Protest przeciwko ratyfikacji traktatu z Trianon przed gmachem Węgierskiego Muzeum Narodowego w Budapeszcie, czerwiec 1920

NOWA RZECZYWISTOŚĆ: ZADOWOLENIE I FRUSTRACJA

Opinie o następstwach wojny różniły się w zależności od kraju. Do pewnego stopnia ewoluowały one w sposób naturalny, a częściowo zmieniały się pod wpływem odmiennej polityki pamięci realizowanej w poszczególnych państwach. Pokonanym narodom, żyjącym w cieniu porażki i w poczuciu niesprawiedliwości, trudno było się pogodzić z nową rzeczywistością. Z kolei państwa zwycięskie zaczęły tworzyć tę rzeczywistość pomimo wielkiej ceny, jaką zapłaciły za swój triumf.

Plakat propagandowy mobilizujący Węgrów do oporu wobec podziału kraju, wykorzystywany od 1918 r., z hasłem sprzeciwiającym się utracie około dwóch trzecich terytorium (w tym Siedmiogrodu): „Nie! Nie! Nigdy!”

Rumuńska pocztówka wydrukowana w 1919 r. z okazji połączenia Siedmiogrodu z Królestwem Rumunii

„ZDRAJCY”?

Zwycięskie narody wysławiały polityków, którzy przyczynili się do wygranej w walce o niepodległość. W pokonanych krajach natomiast mocno krytykowano przywódców, którym – słusznie lub nie – przypisywano odpowiedzialność za niepowodzenie wysiłków wojennych i upokorzenie związane z traktatami pokojowymi. Na tym tle dochodziło do zabójstw politycznych, a przemoc wywołana tak pojętym poczuciem „dziejowej niesprawiedliwości” jeszcze bardziej zdestabilizowała powojenny porządek.

© AKG/Earl News

Matthias Erzberger, niemiecki polityk katolicki, który w 1918 r. przewodniczył delegacji niemieckiej podpisującej zawieszenie broni. W 1921 r. został zamordowany przez członków skrajnie prawicowej grupy terrorystycznej Consul

© AKG/Earl News

István Tisza, premier Węgier w latach 1903–1905 i 1913–1917. Początkowo był przeciwny wypowiedzeniu wojny Serbii. Obarczony odpowiedzialnością za klęskę, został zamordowany przez żołnierzy 31 października 1918 r.

© Central State Archive, Sofia

Wasil Radosławow, bułgarski premier podczas pierwszej wojny światowej, po przegranej wojnie na emigracji, w kraju został skazany na dożywotnie więzienie

GŁOS Z EPOKI

© AKG Images/Earl News

Carl von Ossietzky – niemiecki pacyfista, pisarz i dziennikarz, który otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla za ujawnienie tajnych niemieckich zbrojeń prowadzonych wbrew postanowieniom traktatu wersalskiego – pisze w listopadzie 1919 r. o tym, jak traktat pokojowy postrzegany był w powojennych Niemczech:

Wiele mówi się [...] o tym, że rehabilitacja Niemiec jest obecnie najważniejsza. Jedynie odnośnie do sposobu, w jaki można to osiągnąć, opinie są różne. Niektórzy podkreślają, że tylko bezwarunkowe przyznanie się do winy może pomóc odzyskać sympatię świata, podczas gdy inni wieńczą się liśćmi dębu. [...] Tylko do niczego się nie przyznawaj. Zaciskaj zęby i udawaj! To robi wrażenie. Trzecia kategoria składa się z tych, którzy mieszają wszystko w jednym garnku, a następnie ogłaszają z przyjaznym uśmiechem, że wszystkich łączy wina wojenna i że my, Niemcy, musimy poczekać, aż inni dojdą do tego samego wniosku.¹⁹

REWIZJONIZM TERYTORIALNY

W pokonanych krajach wielu polityków – zarówno lewicowych, jak i prawicowych – potępiło warunki traktatów pokojowych, uznawszy je za dyktat, i dążyło do ich rewizji. Podważali oni w ten sposób powojenny porządek, domagając się odzyskania utraconych terytoriów.

© PAP/CTK

Siedziba Partii Niemców Sudeckich w czeskosłowackim mieście Teplice. Celem organizacji było uzyskanie daleko idącej autonomii terytorialnej dla niemieckojęzycznej ludności Czech i Śląska Morawskiego. W 1935 r. stała się ona najpopularniejszą partią mniejszości niemieckiej. Znajdowała się w opozycji do Niemieckiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej w Republice Czesosłowackiej. Od 1937 r. szef Partii Niemców Sudeckich Konrad Henlein potajemnie otrzymywał i realizował dyrektywy Hitlera

MNIEJSZOŚCI NARODOWE – PARTIE I DZIAŁACZE

Niektóre mniejszości narodowe nie utożsamiały się z narodowymi dążeniami otaczającej je większości, a nowe państwa postrzegały jako opresyjne. Reprezentujący je działacze polityczni, domagając się należnych praw, propagowali ideę rewizji granic, która umożliwiłaby mniejszościowym społecznościom ponowne zjednoczenie się z resztą narodu albo przynajmniej uzyskanie autonomii.

WZROST ANTYSEMITYZMU

W latach dwudziestych w wielu krajach europejskich nacjonalizm był zjawiskiem powszechnym, stanowiąc często pokłosie nierozwiązanych problemów politycznych, społecznych i gospodarczych. W tym kontekście odradzały się stare ksenofobiczne i rasistowskie uprzedzenia. Powszechnym celem ataków stawali się Żydzi. Najostrzej dawało się to zaobserwować w Niemczech, gdzie po przejściu władzy przez Adolfa Hitlera w 1933 r. doszło do radykalizacji polityki antysemickiej. W Niemczech przyjmowała ona różne formy – od zastraszania i wykluczania aż do przemocy fizycznej względem społeczności żydowskiej. Bezprecedensową kulminacją narodowosocjalistycznej polityki stało się systematyczne wymordowanie ok. 6 mln europejskich Żydów podczas drugiej wojny światowej (Holokaust).

Jeden z wielu żydowskich sklepów zniszczonych w czasie „nocy kryształowej” w Niemczech, listopad 1938

© AKG/East News

NIESKUTECZNOŚĆ MECHANIZMÓW ZAPOBIEGAWCZYCH

Stworzone na konferencji pokojowej mechanizmy, które w założeniu miały zapewniać powojenny porządek, nie sprawdziły się w praktyce. Jedną z ważniejszych przyczyn ich niepowodzenia był fakt, że Stany Zjednoczone nie przyłączyły się do Ligi Narodów, mimo iż same zabiegały o jej powołanie. Nieobecność tak silnego państwa osłabiła organizację, która nie była w stanie zapobiec powstawaniu reżimów autorytarnych.

© Leonard Raven-Hill/Punch Magazine 10 December 1919

„Dziura w moście”. Karykatura z 1919 r. krytykująca amerykańską bierność wobec tworzenia Ligi Narodów

WIELKI KRYZYS

Polityczną stabilnością Europy Środkowo-Wschodniej wstrząsnął światowy kryzys ekonomiczny z lat 1929–1935. Społeczeństwa, które doświadczyły udręk wojny i jej uciążliwych następstw, zostały przygniecione upadkiem banków i wzrostem bezrobocia do niespotykanych wcześniej, masowych rozmiarów. Radykałowie – zarówno z lewicy, jak i z prawicy – skorzystali z tej sytuacji, domagając się wprowadzenia drastycznych zmian.

„Bezrobotny żonaty urzędnik, doskonały księgowy [...] z międzynarodowym doświadczeniem prosi o pracę”.
Budapeszt podczas Wielkiego Kryzysu, 1929

© Hungarian National Museum

© Roger Volley/Conti News

We Włoszech demokracja upadła już w 1922 r. Władzę przejęli faszyci pod wodzą Benita Mussoliniego (w środku), który ustanowił dyktaturę

KRUCHA DEMOKRACJA

Większość nowo powstałych państw wprowadziła ustrój nowoczesnej demokracji parlamentarnej. Jednak ani partie polityczne, ani podzielone społeczeństwa nie były gotowe na przyjęcie systemu opartego na kompromisie i współpracy. W konsekwencji niemal we wszystkich krajach regionu, z wyjątkiem Czechosłowacji i Finlandii, ukształtowały się rządy autorytarne.

NAZIZM I KOMUNIZM

Na stopniowe osłabianie porządku wersalskiego wpływało wiele czynników. Do najpoważniejszych należały narastające tendencje totalitarne. Przejawiały się one w różnych formach – przede wszystkim jako komunizm w Związku Sowieckim oraz narodowy socjalizm (nazizm) w Rzeszy Niemieckiej. Pomimo licznych wewnętrznych różnic łączyła je nienawiść do prawdziwych i wymagowanych wrogów. Oba totalitarne systemy doprowadziły w 1939 r. do wybuchu drugiej wojny światowej, uczestnicząc wspólnie w agresji na Polskę oraz dokonując podziału Europy Środkowo-Wschodniej. Za sprawą ich polityki obszar Nowej Europy stał się wielkim polem bitwy, a mieszkańcy poszczególnych państw – ofiarami potwornych zbrodni.

© TopFoto/FORUM

– Zakała ludzkości, jak sądzę?
– Krwawy morderca robotników, jak mniemam?

Brytyjska karykatura przedstawiająca Adolfa Hitlera i Józefa Stalina, którzy podpisując w sierpniu 1939 r. pakt Ribbentrop-Mołotow, potajemnie postanowili zniszczyć i podzielić między siebie Polskę, państwa bałtyckie i Finlandię. Doszło do tego już we wrześniu 1939 r., gdy atak na Polskę zainicjował drugą wojnę światową.

David Low, „Evening Standard”,
Londyn, 20 września 1939 r.

Ekipa telewizyjna podczas produkcji serialu *Raport o Wielkiej Wojnie*, poświęconego czeskim doświadczeniom pierwszej wojny światowej, 2014

© Petr Zaruba/Czech Television

RÓŻNORODNOŚĆ PAMIĘCI O LATACH 1918–1923

Współczesna Europa nie ma jednej, wspólnej pamięci o Wielkiej Wojnie i jej skutkach. W Europie Zachodniej pamięć pierwszej wojny światowej koncentruje się przede wszystkim na ogromnych stratach. Z kolei w wielu krajach Europy Środkowo-Wschodniej wspomnienia o Wielkiej Wojnie zostały przyćmione przez pamięć o kształtowaniu się nowego porządku politycznego po 1918 r. W ciągu ostatnich dziesięcioleci ta pamięć wciąż ewoluuje.

PAMIĘĆ W EUROPIE ZACHODNIEJ

WYBIÓRCZA PAMIĘĆ O STRATACH

Jednym z najczęściej przywoływanych na Zachodzie symboli wojennej tragedii, wyrażającej się przede wszystkim w ogromnych stratach ludzkich, są maki rosnące na polach bitew, zwłaszcza we Flandrii. I choć znacznie więcej istnień ludzkich niż sama wojna pochłonęła pandemia grypy hiszpanki, jej ofiary zostały zapomniane, ponieważ cywile nie byli traktowani na równi z bohaterami wojennymi.

© Rex Features/East News

Paul Cummins, Tom Piper, *Krew skąpała lądy i morza w czerwieni*, instalacja na Tower of London, 2014

POJEDNANIE FRANCUSKO- -NIEMIECKIE

Trzeba było czasu, aby głębokie rany poniesione przez poszczególne narody w wyniku Wielkiej Wojny mogły się zabiżnić. Dopiero w 1984 r. przywódcy Francji i Niemiec dokonali symbolicznego aktu pojednania na dawnym polu bitwy pod Verdun. W uroczystym oświadczeniu prezydent i kanclerz zapewnili, że taki rozlew krwi już nigdy się nie powtórzy.

Prezydent Francji François Mitterrand
i kanclerz Niemiec Helmut Kohl pod Verdun,
22 września 1984 r.

© Regis Bossu/Sygma via Getty Images

PAMIĘĆ W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

PAMIĘĆ SUKCESU

POLSKA

UPAMIĘTNIANIE 11 LISTOPADA W POLSCE

W polskiej pamięci zbiorowej najważniejszą datą związaną z zakończeniem pierwszej wojny światowej jest 11 listopada, powszechnie uznawany za symboliczny moment odzyskania niepodległości. Początkowo brano pod uwagę kilka innych dat związanych z tworzeniem się nowego państwa, m.in. powołania pierwszego rządu czy przeprowadzenia pierwszych wyborów. Ostatecznie zdecydowano się na dzień zawieszenia broni na froncie zachodnim – 11 listopada, w którym Rada Regencyjna przekazała naczelné dowództwo nad wojskiem polskim przybyłemu poprzedniego dnia do Warszawy Józefowi Piłsudskiemu, traktowanemu jako uosobienie walki o niepodległość. Formalnie 11 listopada stał się świętem narodowym dopiero w 1937 r.

Po drugiej wojnie światowej upamiętnianie 11 listopada, jako jednego z symboli Polski międzywojennej, zostało zakazane przez władze komunistyczne. Stworzono wtedy nową kulturę pamięci forsującą komunistyczne święta, symbole i bohaterów. 11 listopada świętowany był wyłącznie przez środowiska opozycyjne, ale z czasem w odbiorze społecznym nabierał coraz większej wagi. Po upadku komunizmu powrócono do tradycji międzywojennej, a 11 listopada jako Narodowe Święto Niepodległości ponownie stał się jednym z najważniejszych świąt państwowych.

Moneta w formie kuli o nominale 2018 zł
wybita ze złota z okazji 100. rocznicy
odzyskania niepodległości

BITWA WARSZAWSKA 1920 R. W POLSKIEJ PAMIĘCI

Nagle i dla części obserwatorów niespodziewane zwycięstwo polskiej armii pod dowództwem Józefa Piłsudskiego w bitwie warszawskiej w sierpniu 1920 r. zakorzeniło się w pamięci zbiorowej jako „Cud nad Wisłą”. Wielki tryumf wojska polskiego w połączeniu z kultem poległego w bitwie księdza Ignacego Skorupki oraz pogłoskami o objawieniu Matki Boskiej nadał temu wydarzeniu również wymowę religijną. Od tej pory o Polsce zaczęto znowu myśleć i mówić jako o „przedmurzu chrześcijaństwa”, tym razem w walce z bolszewizmem. Przewodzący w tym czasie misji Ententy w Polsce brytyjski polityk lord Edgar Vincent D’Abernon nazwał to starcie „osiemnastą najważniejszą bitwą w dziejach świata”. W Polsce często używa się tego zwrotu, aby podkreślić, że wojsko polskie powstrzymało marsz Armii Czerwonej na zachód, grożący rozlaniem się bolszewickiej rewolucji na wiele krajów Europy. Bitwa ta miała też fundamentalne znaczenie dla kształtowania polskiej państwowości i tożsamości narodowej. Od 1923 r. w rocznicę przełamania ofensywy Armii Czerwonej, tj. 15 sierpnia, obchodzono Święto Wojska Polskiego.

Rekonstrukcja „Cudu nad Wisłą”, Ossów, 2019.
Walki pod Ossowem były punktem zwrotnym bitwy warszawskiej

© Ilustracja z archiwum m.st. Warszawy

Zwycięski projekt w konkursie na koncepcję pomnika bitwy warszawskiej 1920 r. zorganizowanym przez m.st. Warszawa, autor Nizio Design International Mirosław Nizio

W czasach PRL wszelkie uroczystości sławiące polskie zwycięstwo nad Armią Czerwoną w 1920 r. były zabronione, a polski udział w wojnie przedstawiano jako przejaw imperializmu i „jaśniepański najazd”. Upamiętniające bitwę pomniki i tablice usunięto z przestrzeni publicznej lub zniszczono. Po 1989 r. w demokratycznej Polsce pamięć o bitwie odzyskała należną jej rangę symbolu woli ocalenia państwa i wzoru żołnierskiej ofiarności. Od 1992 r. 15 sierpnia obchodzony jest ponownie jako Święto Wojska Polskiego i stanowi jedną z najważniejszych dat w polskiej pamięci narodowej. Współczesna narracja dotycząca zwycięstwa w znacznej mierze pokrywa się z międzywojenną, natomiast sama bitwa jest przedmiotem licznych badań. Wojna polsko-bolszewicka i bitwa warszawska stały się po 1989 r. istotnymi elementami polityki historycznej, utrwalanymi w pomnikach, zbiorach muzealnych czy defiladach. Są też tematem produkcji filmowych oraz działań rekonstruktorów.

PAMIĘĆ SUKCESU RUMUNIA

© Radu Sigheti/Reuters/Forum

Coroczna parada wojskowa na placu Konstytucji w Bukareszcie, upamiętniająca zjednoczenie rumuńskich prowincji, 1 grudnia 2010 r.

W okresie międzywojennym w Rumunii najważniejszym wydarzeniem upamiętniającym konsekwencje Wielkiej Wojny były obchody rocznicy unii między starym Królestwem Rumunii a Besarabią, Bukowiną i Siedmiogrodem. Uroczystości odbywały się we wszystkich trzech regionach nowego państwa rumuńskiego. Z związku z tym wydarzeniem rozwijał się także kult bohaterów oraz wznoszono pomniki. Po drugiej wojnie światowej w pierwszych dwóch dekadach rządów komunistycznych wszelkie odniesienia do zjednoczenia terytoriów zamieszkałych głównie przez Rumunów były lekceważone lub wręcz zakazane. W 1968 r. zorganizowano jednak obchody 50-lecia zjednoczenia Siedmiogrodu i starego Królestwa (1 grudnia 1918 r.). Natomiast pamięć międzywojennej przynależności Besarabii i Bukowiny była rugowana z oficjalnego dyskursu, gdyż po drugiej wojnie światowej tereny te znalazły się w granicach Związku Sowieckiego. Dopiero po upadku komunizmu dzień Wielkiego Zjednoczenia Rumunii (1 grudnia), stał się świętem narodowym.

PAMIĘĆ KLĘSKI

BUŁGARIA

Kluczową frazą opisującą bułgarską pamięć o pierwszej wojnie i jej następstwach jest „druga katastrofa narodowa”. Określenie to wynika z przekonania, że był to moment „narodowego poniżenia” oraz powód narodowej traumy. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, podczas rządów komunistycznych, oficjalna teza głosiła, że Wielka Wojna była imperialistycznym, łupieżczym konfliktem zbrojnym bułgarskiej burżuazji. Później w reinterpretacji narodowo-komunistycznej obowiązującej od końca lat siedemdziesiątych zaczęto ją przedstawiać jako „wojnę o narodowe zjednoczenie” (po przegranej drugiej wojnie bałkańskiej w 1913 r.). Ten pogląd dominuje w dzisiejszym dyskursie, który odrzuca krytyczne odczytanie bułgarskiego udziału w wojnie i nawiązuje do postaw dominujących w okresie międzywojennym.

Odsłonięcie pomnika bułgarskiego bohatera pierwszej wojny światowej, pułkownika Borisa Drangowa, Cmentarz Akademii Wojskowej im. Georgiego Rakowskiego, Sofia, 2 marca 2018 r.

PAMIĘĆ KLĘSKI

WĘGRY

Na węgierską świadomość historyczną ogromny wpływ wywarł rozpad wielonarodowego kraju istniejącego do 1918 r. oraz los ok. 3 mln etnicznych Węgrów, którzy stali się mniejszością w nowo powstałych państwach. Międzywojenna węgierska polityka zagraniczna skupiła się na próbach rewizji granic, a węgierska opinia publiczna znajdowała się pod wpływem tej rewizjonistycznej ideologii. Pamięć o utraconych terytoriach, a także dylematy związane z mniejszością węgierską w Europie Środkowej zostały po drugiej wojnie światowej stłumione przez państwo komunistyczne. W podręcznikach szkolnych system wersalski przedstawiany był jako imperialistyczny. Chociaż ustalenia traktatu w Trianon dotyczące przebiegu granic nadal utożsamiane są z krzywdą i niesprawiedliwością, to po 1989 r. zostały ponownie uznane przez węgierskie rządy. W polityce zagranicznej Węgry zastrzegły sobie jednak prawo do ścisłej współpracy z mniejszościami węgierskimi w kooperacji z partnerskimi rządami. Rocznica traktatu pokojowego w Trianon (4 czerwca 1920 r.) została w 2010 r. oficjalnie uznana za dzień jedności narodowej. Stare granice są wciąż pamiętane, a ślady tej pamięci odnaleźć można zarówno w przestrzeni publicznej, jak i w kulturze popularnej.

Naklejka samochodowa z mapą węgierskich granic sprzed traktatu z Trianon

NIJEDNOZNACZNA PAMIĘĆ

LITWA

16 lutego – obchodzony na Litwie jako Dzień Odrodzenia Państwa – w 1919 r. został ustanowiony świętem państwowym, a zarazem stał się kamieniem węgielnym narodowego mitu założycielskiego współczesnej Litwy. Pod rządami sowieckimi (1944–1989) obchody tego święta zostały zakazane, podobnie jak używanie litewskiej flagi i godła. Od 1987 r. nieoficjalne publiczne obchody tego dnia stały się jedną z głównych inicjatyw podejmowanych przez Ruch Odrodzenia Narodowego. W 1990 r. Dzień Odrodzenia Państwa ponownie został uznany za oficjalne święto narodowe.

Stulecie niepodległości Litwy, Wilno, 2018

Pozytywną pamięć o okresie międzywojennym, utożsamianą z odrodzeniem państwa, zaburzało jednak wspomnienie utraty historycznej stolicy kraju, Wilna, na rzecz Polski. Brak Wilna w granicach odrodzonej Litwy wywołał wśród Litwinów traumę i wywarł silny wpływ na litewską tożsamość narodową. Wyrazem tego był fakt, że w przyjętej w 1922 r. konstytucji Wilno nadal określano jako stolicę państwa. Region wileński wraz z Wilnem zwrócił Litwie na początku drugiej wojny światowej Związek Sowiecki w zamian za stacjonowanie swoich wojsk na jej obszarze, co poprzedziło wcielenie kraju do ZSRR.

NIJEDNOZNACZNA PAMIĘĆ

NIEMCY

Na niejednolity charakter współczesnej niemieckiej pamięci okresu międzywojennego ogromny wpływ wywarło doświadczenie ponad czterdziestoletniego podziału państwa, jakiego dokonano po drugiej wojnie światowej. Pod wpływem oficjalnej polityki ówczesnych władz pamięć Niemców zamieszkujących Niemiecką Republikę Demokratyczną (NRD) i Republikę Federalną Niemiec (RFN) kształtowała się odmiennie. Podczas gdy w NRD silnie akcentowano znaczenie demokratycznej rewolucji z listopada 1918 r. i towarzyszącego jej powołania partii komunistycznej, to w RFN skupiano się na Republice Weimarskiej i przyczynach jej upadku. Także po zjednoczeniu państwa współczesna niemiecka narracja dotycząca okresu 1918–1923 pozostaje niejednoznaczna. Z jednej strony koncentruje się na pamięci o klęsce wojennej, z drugiej zaś na eksponowaniu znaczenia powojennego ładu politycznego, rewolucji 1918 r. oraz powstania Republiki Weimarskiej. Ta uznawana jest za pierwsze niemieckie państwo demokratyczne, zapewniające obywatelom konstytucyjne prawa socjalne i polityczne. W dzisiejszej narracji mocno podkreśla się także rolę kobiet w początkach republiki oraz zagwarantowanie im w 1919 r. praw wyborczych.

„Nigdy więcej wojny”. Niemiecki znaczek pocztowy z 2014 r., wydany w stulecie wybuchu pierwszej wojny światowej, z akwafortą niemieckiej artystki Käthe Kollwitz

PAMIĘĆ O KRÓTKIEJ NIEZALEŻNEJ PAŃSTWOWOŚCI

BIAŁORUŚ

W czasach sowieckich pamięć o Białoruskiej Republice Ludowej (BRL) była tłumiona przez cenzurę. Pod koniec lat osiemdziesiątych, wraz z rosnącą siłą narodowego ruchu demokratycznego, BRL zaczęła być na nowo odkrywana i przypomniana, wspomagając formułowanie żądań całkowitej niezależności Białorusi od Związku Sowieckiego. Po upadku komunizmu przywrócono narodowe symbole BRL – biało-czerwono-białą flagę i godło Pogoń. Od początku lat dziewięćdziesiątych 25 marca obchodzony jest jako Dzień Wolności i stanowi nieoficjalne święto upamiętniające powstanie BRL w 1918 r. Po wyborze Aleksandra Łukaszenki na prezydenta Białorusi w 1994 r. narodowe symbole BRL zostały ponownie zakazane i zastąpione symbolami z czasów sowieckich. Obchody Dnia Wolności, upamiętnianego nieformalnie, przerodziły się w antyrządowe protesty. Zmiana polityki władz nastąpiła w rocznicowym 2018 r., kiedy zaczęto oficjalnie podkreślać spuściznę BRL i znów umożliwiono organizację obchodów stulecia proklamowania niepodległości.

Tłum powiewający flagami historycznej Republiki Białorusi podczas wiecu upamiętniającego deklarację niepodległości od Rosji z 1918 r. Mińsk, 25 marca 2018 r.

PAMIĘĆ O KRÓTKIEJ NIEZALEŻNEJ PAŃSTWOWOŚCI

UKRAINA

We współczesnej ukraińskiej narracji okres 1917–1920 określany jest mianem ukraińskiej rewolucji i powszechnie utożsamiany z pierwszą w XX w. próbą stworzenia niezależnego państwa ukraińskiego. Znaczenie tego okresu zostało jednak przyćmione przez pamięć o drugiej wojnie światowej, która zajmuje poczesne miejsce zarówno w świadomości Ukraińców, jak i w oficjalnej polityce historycznej. Jednak w 2018 r. konflikt zbrojny z Rosją sprawił, że upamiętnienie ukraińskiej rewolucji nabrało istotnego znaczenia jako potwierdzenie nieustającej walki z rosyjską agresją. Stulecie bitwy pod Krutami (28–30 stycznia 1918 r.) stało się ukraińską wersją opowieści o męstwie 300 Spartan pod Termopilami. Przypomina ona współczesnym Ukraińcom o odwadze ówczesnej młodzieży walczącej w formacjach wojskowych przeciwko armii bolszewickiej. Wydarzenia z tamtych lat stały się inspiracją do organizacji licznych uroczystości ku czci żołnierzy poległych pod Krutami.

Ukraińska moneta o nominale 2 hrywien wybita w 1998 r. z okazji 80. rocznicy bitwy pod Krutami

Przechodnie oglądają mapę ze zmienionymi granicami państw w Europie,
Filadelfia, 26 października 1918 r.

© Independence Park Library & Archive; photo by B. Wallace

ZAKOŃCZENIE

**Wojna światowa wzmocniła świadomość narodową,
a jedną z głównych jej konsekwencji stała się emancypacja mniejszych
europejskich narodów, uciskanych przez stare reżimy.²⁰**

Tomáš Garrigue Masaryk
PREZYDENT CZECHOSŁOWACJI

**Kiedy odgłos zwycięskich salw rozległ się nad Londynem o 11 rano,
11 listopada 1918 roku, mężczyźni i kobiety, którzy z niedowierzaniem
patrzyli sobie w twarze, nie krzydzeli jednak radośnie:
„Wygraliśmy wojnę!”. Powiedzieli tylko: „Wojna się skończyła”.²¹**

Vera Brittain
BRYTYJSKA PIELEŃNIARKA

**Każdy wiedział, że to początek nowych dziejów. [...] Uniesienie.
Kto chodził wtedy po Warszawie, nigdy nie zapomni pierwszych kroków
na obszarze wolności. [...] Istnieją doświadczenia, które wchodzą
w ludzi tak głęboko, że potem trwają w nich poza pamięcią. [...]
Budują nas, przywiązują do miejsca i prowadzą w świat.²²**

Kazimierz Wierzyński
POLSKI POETA

**[...] płynny świat roku 1919 pozwalał marzyć o wielkiej zmianie
lub straszył koszmarem upadku ładu.²³**

Margaret MacMillan
KANADYJSKA HISTORYCZKA

AFTER THE GREAT WAR
A NEW EUROPE 1918-1923

DEMOCRACY poverty
(re)construction CONFLICTS PEACE
NATION STATES authoritarianism women's rights
(in)dependence

ZDJĘCIA WYSTAWY

Wystawa Po Wielkiej Wojnie. Nowa Europa 1918–1923 w Pradze,
październik-listopad 2018, fot. Dominik Tryba

Wystawa Po Wielkiej Wojnie. Nowa Europa 1918–1923 w Pradze, październik-listopad 2018, fot. Dominik Tryba

Wystawa Po Wielkiej Wojnie. Nowa Europa 1918–1923 w Sarajewie,
listopad-grudzień 2018, fot. Vanja Čerimagić

Wystawa Po Wielkiej Wojnie. Nowa Europa 1918–1923 w Verdun, sierpień-wrzesień 2019, fot. Anna Schwab

Wystawa Po Wielkiej Wojnie. Nowa Europa 1918–1923 w Berlinie, październik 2019, fot. Dominik Tryba

Wystawa Po Wielkiej Wojnie. Nowa Europa 1918–1923 w Weimarze, listopad 2019, fot. Caroline Schluter

PRZYPISY

1. Cytat za: J. Holzer, *Europa wojen 1914–1945*, Warszawa 2008, s. 94
2. L. Namysłowski, *Pamiętnik ilustrowany żołnierza 2 Brygady Legionów Polskich Ludwika Namysłowskiego*, red. J. Dziegielewski, Warszawa 2014, s. 129
3. Cytat za: A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014, s. 431
4. Cytat za: A. Pašić, *Bosniaks in WWI: Loyal, Obedient, Different*, w: *The Great War and Memory in Central and South-Eastern Europe*, red. O. Luthar, Leiden–Boston 2016, s. 89
5. Cytat za: M. Junila, *War through the Children's Eyes*, w: *The Finnish Civil War 1918: History, Memory, Legacy*, red. T. Tepora, A. Roselius, Leiden–Boston 2014, s. 247
6. J. Moraczewski, *Przewrót w Polsce*, t. 1: *Rządy ludowe*, Kraków–Warszawa 1919, s. 17
7. J. Kupała, *Незалежнасьць, „Беларусь”*, nr 33, 28 listopada 1919, s. 1
8. Cytat za: M. Górny, *Kreślarze ojczyzn. Geografowie i granice międzywojennej Europy*, Warszawa 2017, s. 95
9. L. Economos, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*, London 1922, s. 70–71
10. J.M. Winter, *Demography*, w: *A Companion to World War I*, red. J. Horne, Chichester –Malden 2010, s. 249; J.M. Winter, *The Great War and the British People*, London 1986, s. 75
11. M. Czapska, *Europa w rodzinie. Czas odmieniony*, Kraków 2004, s. 323
12. F. Blaich, *Der Schwarze Freitag. Inflation und Weltwirtschaftskrise*, München 1985, s. 31
13. Cytat za: A. Fergusson, *Kiedy pieniądz umiera. Prawdziwy koszmar hiperinflacji*, Warszawa 2012, s. 142
14. P. Eberhardt, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe. History, Data and Analysis*, London 2003; P.R. Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe. From the Early Fifth Century to the Present*, London 2002; L. Pándi, N. Bárdi, *Köztes-Európa, 1763–1993*, Budapest 1995
15. J. Roth, *Lemberg, die Stadt*, w: tenże, *Werke*, t. 2: *Das journalistische Werk 1924–1928*, Köln 1990, s. 287
16. E. Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York 1921, s. 208
17. Cytat za: V. Bălescu, *Eroul necunoscut. Istorie trecută și recentă*, București 2005, s. 95
18. *A Radio Address (10 November 1923)*, w: *The Papers of Woodrow Wilson*, red. A.S. Link, t. 68: *April 8, 1923 – February 6, 1924*, Princeton 1993, s. 466–467
19. C. von Ossietzky, *Sämtliche Schriften*, t. 1: 1911–1921, red. M. Bertram, U. Maack, C. Schottes, Hamburg 1994, s. 145
20. T.G. Masaryk, *Prezident Masaryk k desátém výročí republiky*, w: tenże, *Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory 1924–1928*, Praha 1994, s. 325
21. V. Brittain, *Testament of Youth. An Autobiographical Study of the Years 1900–1925*, London 1935, s. 460
22. K. Wierzyński, *Pamiętnik poety*, Warszawa 1991, s. 370–371
23. M. MacMillan, *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 roku i próba zakończenia wojny*, Oświęcim 2018, s. 76